

Наша Іванка

У творі-спогадах писана доля сільської дівчини – учасниці підпільної боротьби проти окупантів під час і після Другої світової війни в Західній Україні. Читач, особливо молодь, знайде тут відповідь на запитання, як формувався світогляд тодішнього молодого покоління, чому, як правило, завжди найкращі готові були віддати життя за волю і щастя свого народу.

Іванка була однією із десятків тисяч своїх ровесниць. У більшості з них доля була ще жорстокішою.

Твір повинен зацікавити молоде покоління і поставити перед кожним запитання, як він вчинив би в ті часи і що можна зробити сьогодні для свого народу.

Для широкого загалу читачів, а особливо для молоді.

Автор висловлює вдячність братові, Роману Кривуцькому з Франції та Богдану Скобовичу-Околоту з Швеції за грошову допомогу у виданні цих спогадів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	2
ДИТЯЧИЙ САДОК.....	3
ЗА ПЕРШИХ БОЛЬШЕВИКІВ – КОРОТКИХ	6
ДРУГІ "ВИЗВОЛИТЕЛІ"	8
ОСТАННЄ СВЯТО КРУТ В МАЛЬГОВИЧАХ.....	13
ПІДПІЛЛЯ.....	15
У КАРПАТСЬКОМУ РЕЙДІ.....	22
ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ	33
ЧЕРЕЗ КІЛЬКАНАДЦЯТЬ РОКІВ	45
ВІРШ, ПРИСВЯЧЕНИЙ ІВАНЦІ	57
ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	59
Про село Боршевичі.....	59
Про родину Демчуків	61
ПІСЛЯМОВА.....	68

Передмова

У березні 1993 року на сесії Верховної Ради України від мікрофона виступив депутат з Дніпропетровська Задоя. Говорив російською мовою, але одне речення вийшло в нього змішаним, приблизно так: „Ранєє било так і так, делалі ето і то, а сейчас, когда имеем „самостійную Україну...”

Я не знаю, хто такий Задоя, до якої партії належав, які в нього переконання, погляди, не бачив його ні разу по телебаченню при мікрофоні, але чомусь здавалося, що слова "самостійна Україна" він вимовив з неприхованим сарказмом, насмішкою, чи навіть ненавистю до поняття незалежної Української Держави, перебивши при цьому трохи рот, як це робили колись працівники Берії в Україні в тридцятих роках і пізніше під час слідства над людьми, яких звинувачували в прихильності до самостійної України чи участі в боротьбі за неї. Вимовляючи слово „самостійна”, деякі навіть розтягували його і присвистували крізь зуби „с-с-самостійна”.

З такої високої трибуни людина, яка за своїми інтелектуальними даними нездатна вивчити державну мову, може навіть і рідну, повинна дотримуватись якогось такту, правил поведінки, пошани до інших, до народу, який вона представляє, хоч би до своїх виборців.

У 1948 році мій слідчий у Києві на вул. Короленка, 33 капітан Олександр Лимарченко відробляв свій білий хліб з маслом сумлінно, але, як кажуть, зі шкіри не ліз, і я намагався його розуміти. Одного дня він у присутності ще якогось свого друга чи начальника каже до мене: „Створили собі там у Карпатах другу Запорізьку Січ і задумали будувати самостійну неньку Україну. Ми вам виб'ємо з голови ту самостійну Україну”. Слово „неньку” він трохи розтягнув, вимовив голосніше насмішуватим тоном.

За кілька місяців слідства ці слова вразили мене найбільше і запам'яталися на ціле життя. Я вже не сумнівався, що переді мною типовий яничар не тільки за формою, але й за змістом. У школі вчили, що українська радянська культура чи література повинна бути національною за формою, а соціалістичною за змістом.

У такого слідчого найвищий ідеал – це корито, власне благополуччя, кар'єра будь-якою ціною. Може, хотів показати себе перед тим другим, бо коли ми сиділи вдвох, він не виглядав на великого патріота-ленінця і ворога всього українського. Так мені здавалося. Сьогодні він у чині генерала, з персональною пенсією, десть на дачі під Києвом вирощує помідори та огірки, і цікаво, як сприймає синьо-жовті прапори, тризуби на вулицях Києва і те, що всі держави світу визнали Україну незалежною.

Два слова „самостійна Україна” – для одних святі, для інших страшні – часто повертають мене спогадами в далеке минуле. Скільки за них було закатовано, замучено, розстріляно, засуджено, виселено кращих людей в Україні – старих, молодих і, навіть, дітей – і не роками, а десятиліттями, століттями. Про одну таку жертву хочу розповісти.

Спогади про Іванку я написав ще в 1993 році, але видати їх з різних причин не було змоги.

Дитячий садок

Моє село Аксманичі, за сімнадцять кілометрів від Перемишля, почало пробуджуватися до національної свідомості щойно наприкінці двадцятих років після Першої світової війни. За переписом у 1939 році в селі було 114 господарств, 288 гектарів ріллі і 556 душ населення. Далеко від промислових центрів, шляхів, річок люди жили спокійно своїми щоденними клопатами. Усі завжди знали, за що посварилися сусіди чи сусідки, або коли помирилися – за півня, курку, якщо розгребли щось на чужому городі, чи через дітей, особливо в пору дозрівання черешень, а пізніше яблук, грушок та сливок.

Майже всі – старі та молоді – вміли читати і писати. В селі була початкова школа на п'ять класів ще з австрійських часів, а навчання обов'язкове. Називали себе русинами, греко-католиками, і тільки у двадцяті роки деякі молоді хлопці почали відстоювати право на назву „українець”. Це було не просто, бо для польської державної адміністрації (українців на такі посади не допускали) слово „українець” було рівнозначне з ворогом держави, бунтарем, так як за большевиків „контра”, буржуй, націоналіст чи ворог народу. Українцям на своїй рідній землі століттями не треба було звикати до подібних епітетів з боку старших братів-визволителів.

Національна свідомість пробуджувалась і розвивалася раніше в тих селах, де були активні місцеві лідери – молоді священики або учні українських гімназій, які під час літніх канікул створювали аматорські драмгуртки, хори, футбольні команди тощо. Учителям-українцям, якщо траплялися, заборонялося займатися будь-якою громадською чи політичною діяльністю під загрозою втрати праці. Тому сиділи тихо.

Наприкінці двадцятих років село було поділене на українців і русинів, однак різкої межі між ними не відчувалося. Майже вся молодь вважала себе українцями, а деякі старші заможніші господарі залишалися русинами, як було за Австрії. Створили спільний торговельний кооператив, якому дали назву „Єдність”. Мого тата обрали касиром.

Читальню „Просвіти” збудували самі без проекту – невеликий дерев'яний будиночок із залом на двісті місць – не більше, сценою і маленькою гардеробною. Гроші на дерево збирали по селу, трохи під час коляди на Різдво, а в будівництві брали участь усі дорослі, дехто допомагав кінями. Якогось літа, на початку тридцятих років по жнивях за кілька тижнів читальня була готова. Там відбувалися забави з танцями, на яких грали місцеві музиканти-самоуки (дві скрипки і бубон), самодіяльний драматичний гурток ставив деякі популярні українські п'єси, кілька разів відбувалися дитячі вистави за участю школи і дитячого садка. Вхід був платний, а доходи йшли на придбання костюмів, декорацій.

Товариство „Відродження”, яке діяло по всій Галичині, вело через українські газети боротьбу з курінням та пияцтвом. Коли я був ще малим, у селі жив корчмар Сруль, але після створення кооперативу люди перестали купувати в нього товар, хоч часто був трохи дешевший, і він залишився без прибутків, продав стару хату і кудись виїхав. Часто на сільських зборах, у газетах можна було зустріти популярний клич: „Свій до свого по своє!” Їдучи до якогось міста за більшими покупками, свідоміші селяни купували товар в українських крамницях.

При „Просвіті” була створена своя бібліотека, яка знаходилася в хаті когось з активніших господарів. Узимку книжки завжди були на руках. Це, переважно, популярні, доступні за змістом календарі, невеличкі твори з історичною тематикою, інколи українська класика. В календарях було багато матеріалів про раціональне

ведення сільського господарства на західноєвропейських зразках. Згодом почали з'являтися маленькі приватні бібліотечки. Книжки берегли, шанували. Пригадую, що в селі був один чи два малих „Кобзарі”. Польська поліція могла його конфіскувати, тому молодь підпільно вивчала вірші Шевченка напам'ять. Народні пісні, а особливо про Січових Стрільців, співали на кожному святі, взимку на вечорницях. Усе це без допомоги держави, а частіше можна було чекати перешкод, навіть переслідувань з боку польської поліції. Села обмінювалися між собою досвідом: слабші, відсталіші брали приклад від свідоміших.

1936 року в нас при „Просвіті” створили дитячий садок на літній час. Прийшла якась незнайома Ольга. Казали, що вона після закінчення гімназії в Перемишлі, навчалась в учительській семінарії в Перемишлі або Самборі. Учителям-українцям роботу в Галичині чи на Волині не давали, відправляли кудись до центральної Польщі, а сюди прислали поляків, які часто української мови не те, що не знали, але й не чули. Ольга відмовилася від праці в центральній Польщі. Вона належала до категорії української молоді, яка здобувала освіту не для власного добробуту, а щоб пробуджувати, піднімати свій народ, працювати для нього. Таких тоді було немало.

Активісти „Просвіти” першого літа допомогли їй зібрати групу приблизно з п'ятнадцяти дітей. Крім того, вона ходила поміж людей, переконувала, роз'яснювала значення і вигоди садка. Приймала і першокласників. Учила їх співати, танцювати, читати вірші, розповідати казки. Якоїсь спеціальної програми „згори” не було. Все залежало від самої виховательки, її рівня освіти, знань і любові до дітей.

Заняття відбувалися на невеличкому майданчику перед „Просвітою”, а в дощ – усередині читальні. Згодом до групи долучилося ще кілька дітей, які жили близько і ходили часто дивитися, як інші діти співають і танцюють.

На дитячий концерт 28 серпня (у нас в той день празник – храмове свято) зійшло все село. Такого люди ще не бачили, хіба дехто в інших селах. Каялися ті, що не віддали до садочка своїх дітей, і вирішили, що на другий рік не треба буде їх переконувати. Ще цілу осінь на подвір'ях перед хатами, в садах можна було побачити, як ті зі садка, переважно дівчатка, вчили своїх ровесниць та менших співати і танцювати. Стали модними дитячі віршики та казки. Так було ще два літа. Ольга створила гарний дитячий ансамбль, з яким сьогодні не соромно було би вийти на районні змагання або й вище.

Останнього літа ходив до садочка мій п'ятирічний брат Петрусь. Улітку 1939 року Ольга не прийшла. Казали, що вона в Перемишлі викладає на якихось курсах для дівчат. Прислали незнайому, молоденьку. Люди були трохи незадоволені. Жартували, що якесь дівчатисько само недавно до садка ходило. Дівчатиськом у нас називали дівчат-підлітків. Звучить трохи жартівливо-зневажливо, як „дівчисько”, але й не без ласкавості, як „дівчатко”. Вдале поєднання двох слів, особливо за змістом.

Минув тиждень і про неї знову заговорили в селі. Всі діти чомусь уранці поспішають, снідають нашвидкуруч і біжать, бо там їх чекає „наша Іванка”. Інакше її не називають. Інколи вона сама збирає їх по хатах і разом через сади, перелази або понад потічком крикливою зграєю спішать до "Просвіти", щоб там їх довго не чекали ті – з іншого краю села. Перед заходом сонця люди на полі чи городах казали, що пора закінчувати роботу, бо Іванка вже своїх гусей розводить. Побачити її одну було неможливо – завжди в компанії дітвори – радісної, веселої.

Не пригадую, як діти обідали в садку. Мабуть, вона відпускала їх додому. Село невелике – в обидва кінці садами чи дорогою не далі, як п'ятсот метрів. А, може, брали зі собою хліб з маслом та сиром.

Улітку на канікулах щороку під час навчання в гімназії я не відпочивав ніколи, бо вдома разом з молодшими братами брався до роботи на господарстві або в лісі. Треба було заробити трохи, щоб якось прожити в Перемишлі навчальний рік. У червні 1939 року я закінчив гімназію, здав документи до фізико-математичного ліцею, а далі – мрії про університет. За навчанням не бачив нічого. Завжди пам'ятав пересторогу сільських дядьків, що вступлю вчитися, "вдарюся в політику і зогнию в криміналі", як багато української освіченої молоді за Польщі. Інші натякали, що, коли підросту, "якась мені голову закрутить" і пропадуть усі зусилля. Про ці дві перестороги я завжди пам'ятав, був обережний, стриманий і уникав усяких розваг, зустрічей з дівчатами на вечорницях – інколи організованих гімназіями. На курси танців не ходив, бо не мав чим заплатити, не було відповідного костюма і, головне, не мав часу. Щодня кілька годин ішло на репетиторство з учнями молодших класів, а навіть з однокласниками. Зате я почувався самостійним, матеріально ні від кого незалежним, міг нікого не слухати. Вдома за мене не переживали.

Про Іванку заговорили в селі, і я теж не втерпів – вирішив подивитися на неї хоч здалеку. Часто заходив до школи в гості до колишньої першої вчительки і просиджував там інколи годинами за розмовою з її чоловіком Євгеном Федоровим – безробітним юристом, колишнім офіцером Української Галицької Армії (УГА). Закінчив юридичний факультет Карлівського університету в Празі. Після одних таких відвідин вирішив повернутися додому не дорогою, як завжди, а стежкою понад потічком попри читальню. Ще більше, як за сотню метрів, я мав нагоду спостерігати за заняттями дітей.

Щороку діти на прощальному концерті виконували популярний тоді танок "аркан". Іванка теж починала з простіших елементів. Їй допомагали кілька старших дівчат, напевно, школярок початкових класів. Діти, взявшись за руки, співали слова „Аркан рідний..." (забув їх, а мелодію пам'ятаю), а Іванка плескала в долоні.

Я садами підійшов ближче, став над берегом потічка, оперся о вербу й почав приглядатися, шукаючи брата Петруся. Іванка стояла спиною до мене. Боса, вдягнена як звичайна сільська дівчина, довга руса коса, ясне волосся. „Аркан" вже виходив непогано. За командою Іванки, з одночасним нахиленням голови, "влі-во, раз, два, три, чотири... впра-во, раз, два..." коло дрібними кроками рухалося ритмічно то в одну, то в другу сторону.

Я тоді завидував тим, у кого був гарний голос, які співали, організовували хори, танцювальні гуртки, виступали на концертах, користувалися пошаною в людей, навіть славою. А тут якесь чуже молоде дівча закінчило двомісячні курси в Перемишлі і майже тридцять малих дітей слухають її, стараються виконувати її волю. У мене, напевно, нічого не вийшло би.

Нараз один хлопчик побачив мене і каже голосно до брата: "Петрусю, дивись, там ваш Іван!" Танець розладнався, усі збилися з ритму, повернули голови до мене. Іванка теж оглянулася. Я розгубився – не знав, що робити. Відійти відразу не можу, а стояти, заважати їм – теж не годиться.

Іванка спокійно сказала дітям, що я на них дивлюся, і попросила, щоб показали, як вони вміють танцювати. Коло закрутилося, але вже веселіше і з піснею. Іванка чомусь перекинула косу наперед через праве плече, а потім знову назад. Щоб не

оглядатися, стала між двома дітьми і через кілька хвилин опинилася з другого боку кола так, що могла бачити мене, не оглядаючись. „Якась хитра”, – подумав я. Оглянувся довкола, чи не бачить мене хтось із дорослих. До вечора ціле село буде знати, що я стояв під вербою і дивився не на дітей, а на неї. У садах і на подвір'ях близьких хат не було нікого. Слава Богу. Помахав рукою дітям і помалу пішов додому стежкою понад потічком.

Від того дня до садка я став навідуватися частіше, підходив близько, вітався з дітьми та з Іванкою, хоч ніколи з нею не розмовляв. У кого вона жила – не пригадую. На неділю ходила додому через Нижанковичі до Боршевич. Це від нас дев'ять кілометрів.

По неділях в останні кілька років на канікулах ми часто на пастівнику грали у футбол, навіть брали участь у змаганнях між сусідніми селами. Два дні після матчу ніхто з нас, гравців, не міг на ноги стати. У жнива, коли в полі багато роботи, вдома без неприємностей не обходилося. Улітку 1939 року нас кількох ходило по неділях до Нижанкович на матчі, подивитися, як там грають. Місцева команда „Вігор” (чи „Запорожець”) входила до якоїсь нижчої ліги. Один чи два рази ми ходили разом, а потім я сам. Мене не так матчі цікавили, як те, що сподівався зустріти там Іванку. Від стадіону до її хати близько двох кілометрів. Однак футбол її не цікавив, а домовлятися з нею про зустріч не наважувався.

28 серпня прощальний концерт у садку. Люди захоплені і здивовані, що діти підготовлені не гірше, ніж попередніми роками, коли працювала Ольга.

1-го вересня почалася війна. Через два тижні в нас не було вже ні поляків, ні німців, а большевики ще не дійшли. Я кілька разів ходив до Нижанкович, вештався по ринку, по порожніх крамницях, доходив аж до залізничної станції близько Боршевич, але Іванки не зустрічав ні разу.

За перших большевиків – коротких

6 жовтня 1939 року і до нашого села прийшла радянська влада – нас теж визволили. Усе суспільне та економічне життя почало ставитися „з ніг на голову”. Полетіли мої плани на майбутнє. Про Іванку я перестав думати, залишилися лише теплі спогади. Зате „спіткнувся” несподівано на Марійці. Вона виросла в нашому селі, ніколи раніше не звертав на неї уваги. Її мати запропонувала мені підготувати Марійку для вступу до гімназії в Перемишлі.

Коли познайомилися ближче, я часто дивися на неї і дивувався, що природа може створити таке гарне обличчя. Крім того, у неї був прекрасний голос – чистий м'який сопрано з широким діапазоном. Пізніше не раз люди в селі захоплювалися її співом. Яюсь підсвідомо відчував, що я їй не пара; перед нею кар'єра, якщо тільки вийде кудись із села в широкий світ. А хто я такий? Вічний студент з невідомим майбутнім, хоч серед своїх однокласників почав яюсь мимоволі користуватись авторитетом одного з лідерів. Сам не був готовий до такої ролі і не надавав цьому значення.

Одного разу я сказав Марійці, що більше ціную в людині не те, що дала їй природа, а те, що здобула сама трудом, силою волі. Її переваги над іншими дівчатами в зовнішності, гарному голосі можуть не принести щастя. Вона глянула на мене майже

з переляком, її великі голубі очі стали ще більшими, і майже крізь сльози питає: „Що ти хочеш цим сказати? Що про мене думаєш? Що я повинна робити?" Я розгубився, не знав, що відповісти, зрозумів свою нетактовність. Якийсь час сиділи мовчки. Несподівано повернула голову до вікна і тихим м'яким голосом заспівала:

Прощаюсь, ангеле, з тобою,
Прощаюсь, серце ти моє...

Далі:

Любив, люблю, любити буду,
В якій лиш будеш стороні,
Повік тебе я не забуду,
Бо ангел щастя ти мені.
А як тобі колись прийдеться
Шукать мене серед могил,
То камінь з гробу відізветься
І скаже, що тебе любив.

Закінчила, зітхнула, глянула на мене й каже: "Страшна пісня. І чому саме її я заспівала?" Я далі мовчав, зачарований її голосом, і задумався над словами пісні. А якщо вгадала? Ще не раз докоряла мені за ту розмову.

12 вересня 1993 року під час концерту по Київському телебаченню, присвяченого роковинам голодомору в Україні в 1933 році, цю пісню я вперше за стільки років почув у виконанні Марійки Миколайчук.

Усе те, що було в Марійки доброго, гарного, ніжного і прекрасного, руйнувала її рідна мати своїм чорним характером. Деякі знайомі перестерігали мене, щоб не зв'язуватися з їхньою родиною, але додавали, що шкода Марійки, бо стара не дасть їй нормально жити. Тоді мені було вісімнадцять років, а їй п'ятнадцять. Перші непорозуміння почалися вже на початку нашого знайомства. Появився конкурент – із сусіднього села кравець, добрий фахівець. Одного дня Марійка заплакана викликала мене з сільради, де я допомагав складати якісь списки населення, і сказала, що мати заборонила їй зі мною зустрічатися, доки він не пошиє для них трьох нові костюми (ще була молодша сестра Ірина). Обіцяв дістати задарма матеріал. Що я міг їй порадити, чим допомогти? Через кілька днів вона сама набралася мужності, сказала йому про мене і щоб до них до хати не заходив.

У грудні 1939 року ми вступили удвох до середньої школи в Перемишлі – вона до сьомого класу, а я – до дев'ятого. Жили в гуртожитках, але зустрічалися тільки один чи два рази на місяць, коли в суботу їхали поїздом додому, а від вокзалу до села ще сім кілометрів пішки. Сама не записалася до хору, щоб на неї не звертали уваги. Школа була змішана і я часто бачив коло неї залицяльників зі старших класів. Один не залишав її в спокої майже рік. Прізвища не називаю, бо загинув у підпіллі. Ніхто в наших класах не підозрював, що ми знайомі і з одного села. Аж на випускному вечорі 15 червня 1941 року я сидів з нею за столом, і тільки удвох танцювали. Можна собі уявити, як реагували мої однокласники. Два роки майже всі мали свої пари, тільки я один казав, що крім математики нікого не люблю.

Мати Марійки змирилася зі мною – здогадувалася, що я перспективний при радянській владі, але влітку 1940 року знайомі в селі перестерігали мене, щоб не

заходити до них до хати і бути обережним у розмовах, бо мати розповідає різним большевицьким типам у військовій уніформі, які сюди часто приїжджають і викликають людей до сільради на розмови, про все, що робиться у селі, про минуле кожного. Її навіть не викликають, а вона сама ходить. Люди бояться її. Радили й мені бути обережним і всі шкодували Марійку. Про це говорив мені навіть їхній родич – майбутній голова колгоспу Петро Чучко.

Другі "визволителі"

16-го червня отримую повістку, щоб у понеділок 23-го прибути до Перемишля за вказаною адресою, мати зі собою ложку, горнятко, дві пари білизни і, здається, на два дні харчів. Марійка пообіцяла подарувати хустину на дорогу, але в неділю 22-го почалася війна. За останній рік большевицький рай так в'ївся людям в печінки, що прихід німців сприйняли з неприхованою радістю, але ненадовго. Після проголошення Української Держави у Львові 30 червня 1941 року почалися арешти членів ОУН відразу в липні, а особливо у вересні. Народ зрозумів, за чим вони прийшли в Україну, і ніхто не сумнівався, що настане час збройної боротьби проти німців.

В околицях Перемишля підпілля зазнало відчутних втрат від большевиків за останні два роки, деякі з похідними групами пішли на Схід, кількох розстріляли гестапівці ще до вересня, і треба було починати все спочатку, знизу. Відразу в липні я з братами Коцьолками з Пікулич коло Перемишля й однокласницею Ганнусею Курило, теж з того села, складали план дій на найближчий час і вирішували, з чого починати, кого зі знайомих можна залучити до підпільної праці. Незабаром вони відшукали старших членів ОУН у Перемишлі, отримували і передавали мені підпільну літературу. Майже одночасно вийшли на мене по другій лінії. Я здогадувався, що це, мабуть, робота Ольги Чупіль або її брата Богдана з Нижанкович. До мене звернувся Михайло Гринишин з Молодович – Майко. Ми навчалися разом у школі в Нижанковичах.

З Перемишля надійшли усні вказівки, щоб по селах створювати напівлегальні Курені Молоді, провадити серед населення роз'яснювальну роботу, піднімати національну свідомість. З-поміж хлопців і старших чоловіків підбирати надійних кандидатів для військової підготовки зі зброєю, а серед дівчат починати курси з медичної допомоги. Окремо, з особливою увагою ставитися до тих, які підійдуть у члени ОУН. Останніх знайомити з правилами конспірації, „Декалогом” і всією підпільною літературою, яка тоді надходила: „Ідея і чин” та невеликі інформаційні листки про останні події. „Декалог” молодь вивчала масово.

Ще в липні Ганнуса Курило дала мені книжечку на 15-20 сторінок з назвою „Медична допомога”. На першій сторінці був „Декалог”, а далі інструкції для підпільника. Між іншим була порада, як поводитися вдома з рідними, з дівчатами, нареченими і висновок, що найкращий підпільник той, який зовсім вільний – ні з ким не зв'язаний.

Курінь Молоді в нас ми створили швидко, бо допомагав мені Володимир Шагала (Стефунів). Керівництво повністю перебрав він, а я допомагав трохи в сусідніх селах. Свідомо в тіні тримався Володимир Баран, старший від мене на три роки, який повинен був у майбутньому очолити справжнє глибоке підпілля. Спокійний, стриманий, без зовнішньої зайвої показовості, він був, здається, чи не найнадійнішим серед тодішньої молоді села. Така тактика виправдала себе, бо він, як кажуть, тримав

село в своїх руках аж до так званої акції „Вісла” у квітні 1947 року. Поляки заарештували його, катували, здогадувалися, що він міг бути лідером, але доказів не було. Він розповідав мені влітку 1992 року, що якась жінка дала польському офіцерові трохи доларів і той наказав звільнити його.

Одночасно з Куренем Молоді відновлювали драмгуртки, хори, які занепали за большевиків, дитячі садки і навіть проводили змагання з шахів між селами. Головне, щоб підтримувалися контакти між людьми, особливо молодими, щоб відбувався обмін досвідом, інформаціями. Тоді можна було вирішувати і деякі чисто підпільні справи між членами ОУН. Крім того, майже щотижня, інколи частіше, вечорами відбувалися зустрічі в умовленому місці між кількома членами ОУН чи надійними симпатиками. Збиралося нас не більше як три-чотири з кількох сіл, обмінювалися ін формацією, звітували про виконану роботу, отримували свіжу літературу. Нічого не записувалося. Все це можна було робити вдень у неділю біля церкви чи в „Просвіті”, але така методика теж була потрібна – набувався досвід роботи на майбутнє, на гірші часи. А що вони настануть – ніхто не сумнівався.

У нашому селі добре працював драмгурток; ставили „Наталку Полтавку”, „Сватання на Гончарівці” та інші вистави. Марійка виступала в головних ролях, співала, а для нареченого не було відповідного соліста, тому роль Петра чи Олексія виконавець (Володимир Баран) вимовляв за текстом. Художнім керівником був теж Володимир Шагала. Він кілька років працював у Перемишлі і там брав активну участь в культурно-просвітницькому житті української громади міста. Досвід мав чималий.

Я відповідав за загальну організацію вистав і слідував за дисципліною. Порядок вдавалося підтримувати майже зразковий. Кожного вечора, вже за північ, після репетиції я відправляв Марійку до хати, постояли інколи трохи і я біг додому, щоб до ранку ще трохи поспати. У нас вдома не було заведено, щоб хтось довше спав, тим паче я – найстарший серед братів. Раз на тиждень треба було йти на умовлену зустріч ще до півночі, про що я згадував попередньо. Почався бунт і скандали. Про те, що так потрібно, і що я не можу їй пояснити, Марійка не хотіла ні слухати, ні розуміти. Деякі дівчата здогадувалися про мою діяльність, розмовляли з нею, але не допомагало. Правду я не міг їй сказати, щоб мати не довідалася, а сама вона чомусь не бачила, що робиться у світі.

Одного вечора сказав Володимирові Шагалі, щоб продовжував заняття, а я піду. Він був пов’язаний з окремою підпільною групою в Перемишлі, але про це ми не розмовляли. Інколи приносив мені дещо з літератури. Тільки я вийшов, вибігла Марійка, стала переді мною і:

– Ти куди? Якщо підеш, залишаю виставу і йду додому.

– Йди, обійдемося без тебе, – відповів я сердито і пішов. За потічком спинився, оглянувся. Вона стояла на місці. Повернувся, намагався вже лагідніше переконати її, що ніяка інша дівчина не чекає на мене, але так треба. Не сказала ні слова, трохи постояла і пішла до читальні.

Минуло знову кілька днів. Репетиція закінчилася раніше, розходимося і я кажу їй, що кваплюсь, хай іде сама додому, тут недалеко.

– Не підеш зі мною – і не треба. Я піду з ним. – Узяла сусідського хлопця під руку і пішли. (Теж загинув у 1946 році).

До вистави залишалося кілька днів. Щоб хоч не зірвала. Я поговорив з Володимиром і ми вирішили, що її може замінити двоюрідна сестра Рузя Чучко – дочка колишнього голови колгоспу Петра Чучка, якого я вважав найавторитетнішою

людиною в селі. У Рузі теж гарний голос – м'який приємний альт – і роль знає напам'ять. Але люди з нашого села і молодь із сусідніх прийдуть послухати Марійку. Про її голос знали вже далеко. Від того вечора ми з нею не розмовляли.

Вистава була призначена на неділю перед вечором. Вхід платний, але людей набилося повно. Для всіх саморобних квитків не вистачало. Двері й вікна були відчинені, щоб могли дивитися знадвору. Всі гроші за квитки я забирав для потреб підпілля. Ніхто не цікавився ними, не питали – знали, що так треба і що собі ні копійки не візьму. Як почувалася Марійка, як виглядала на обличчі, та й я не краще після кількох безсонних ночей – не варто згадувати. Більше моєї вини перед нею.

На сцені вона увійшла в роль і все йшло неначе нормально. Почала співати „Хусточко моя, шовковая...“, десь у середині пісні голос затремтів, не доспівала до кінця, розплакалася, накрила обличчя хустиною, яку тримала в руках, і вийшла за сцену, сіла за столом мовчки. Перерва затягнулася трохи довше, доки жінки в залі не перестали схлипувати, і з трудом вдалося довести виставу до кінця.

Це було наприкінці вересня. На другий день, ще до схід сонця, я пішки пішов до Перемишля шукати якесь заняття, роботу, бо вдома не міг сидіти. У Пикуличах по дорозі зайшов до Коцьолків. Славко запропонував мені вступити з ним у Львові до якоїсь школи старшин поліції. Нам потрібно пхатися туди, де є зброя, вивчати військову справу, коли трапляється нагода. Мені це не підходить. Люди будуть сміятися, коли побачать мене у військовій чи поліцейській уніформі. До офіцера ніколи не dorосту. Це не для мене.

Анатолій розвідував, де можна вступити до університету. У Львові я не проживу, бо 120 км поїздом щотижня не зможу їздити додому за продуктами. Знайомих там нема. Петро Демчук поїхав до Берліна вчитися. Там знайшлися якісь знайомі його батька, обіцяли допомогти. Він вирішив з підпіллям не зв'язуватися. У батьків він один і, мабуть, так порадили. Безпечніше. Для мене залишається надія на університет у Відні. Там ще з минулого століття була сильна українська громада і Комітет допомоги українським студентам „Кодус“. Цей варіант найреальніший.

Податися з похідними групами ОУН на Східну Україну вже пізно. Частина тих, що поїхали туди ще в липні, німці розстріляли. Для цього треба мати відповідну підготовку.

У Перемишлі в референтурі з освіти при повітовому управлінні отримую інформацію, які документи треба вислати до Відня, але раніше я повинен здати тут іспити за гімназію німецькою мовою, отримати дублікат атестата по-німецьки і тільки тоді вислати документи. Отже, не так усе просто. Я добре знав німецьку, латину, слабше французьку, крім української, польської, російської. Анатолій сказав мені, що в осередку ОУН за те, щоб я їхав до Відня. Там мене знайдуть.

Три дні перебув у Пикуличах, а на четвертий повернувся додому. Марійка захворіла, але вже легше. Мати її в усьому звинуватила мене і сказала, щоб я в їхній хаті більше не показувався.

Але мені не до них. В околицях Перемишля в колишніх військових казармах десятки тисяч полонених вмирають з голоду. Михайло Демчук, батько Петра, перед війною викладач математики в українській гімназії, створив Допомоговий комітет і звернувся до населення, щоб збирали продукти для полонених. Я у своїй околиці залучаю до акції всіх знайомих. Щодня, майже з кожного села, одна підвода відвозила продукти на збірний пункт до Бакончиць на передмісті Перемишля. Попередньо треба було домовлятися з українською поліцією, щоб допомогли перевезти, бо по дорозі

німці або польська поліція при в'їзді до міста могли конфіскувати, ще й покарати господаря або забрати коней. Акція тривала кілька місяців, доки в таборах не появився тиф. У листопаді захворів і помер Михайло Демчук та ще одна дівчина, знайома зі школи в Перемишлі, – забув її прізвище. Німці заборонили доставляти продукти, а далі – планова масова смертність серед полонених. Ходили чутки, що німці самі поширили епідемію в таборах.*

Коли почалося профілактичне щеплення серед населення, люди відмовлялися йти – боялися якоїсь спланованої підступної акції, аж доки не виступив з роз'ясненням і гарантією відомий лікар українець Несторович з дружиною. Запевнили, що щеплення буде виконувати тільки український персонал медиків.

У вересні 1941 року гестапо почало нову хвилю арештів серед свідоміших українців – членів ОУН і колишніх комуністів. Перших, як правило, розстрілювали або висилали до концтаборів, а деяких комуністів звільняли. Ми з Коцьолками намагалися якось зрозуміти таку тактику. Дійшли висновку, що німці не сумніваються у швидкій перемозі над большевизмом, а наш визвольний рух сприймають як головну силу, яка може стати їм на заваді колонізувати Україну. Анатолій завжди нагадував, щоб бути обережним, уникати в Перемишлі облав і будь-яких зустрічей з німецькими каральними загонами, навіть простими солдатами. Не менше треба остерігатися поляків. На всякий випадок, якщо його заарештують, мені треба зв'язатися з Іваном Мандриком з Вовча – передмістя Перемишля. Він мене знає. З ним я ніколи не розмовляв, але знав, що він був воротарем у футбольній команді „Сян” у Перемишлі, а від 1938 року – запасним у львівській „Україні”.

Насправді з арештами було трохи інакше. Гестапівці вербували серед кримінальних злочинців і колишніх большевицьких активістів своїх агентів проти ОУН, і взагалі проти нашого визвольного руху, тому їх відпускали. Незабаром такі агенти почали "загадково" пропадати. Інші добровільно виїхали до Німеччини.

У нашому селі деякі жінки почали нагадувати Марійчиній мамі про її поведінку за большевиків. Вона злякалася. З Берліна приїхав її брат Сенько Тхей, який жив там ще від двадцятих років і мав якусь приватну школу танців.

Настала холодна осінь, заняття з Куренем Молоді продовжувалися. Удень військові вправи провадив Володимир Шагала (за большевиків служив у Перемишлі в міліції), а вечорами в приміщенні другої школи хлопці грали в шахи, дівчата вишивали, співали, обмінювалися прочитаними книжками, або інколи я давав їм дещо з нелегальної літератури, але Марійці та її молодшій сестрі Ірині не показували. Для мене це було справжньою трагедією. Переживав, що не міг їй довіряти. Коли б розповів їй про підпілля і що я повинен зробити вибір між нею та боротьбою за волю, вона без вагань пішла би за мною, покинула би все. Але чому не розуміла цього сама, як інші дівчата? А якщо разом з мамою та вуйком (батько був порядною людиною, але голосу не мав) чи навіть сама зробить холодний аналіз, розрахунок, що обрати – блискучу кар'єру артистки-співачки чи поневіряння зі мною і непевне завтра – тоді що? Невідомо, хто цей її вуйко Сенько, мамин брат, – чи не співпрацює з гестапо?

Одного вечора Володимир Шагала проводив заняття з хором дівчат – готувалися до якогось концерту. Виконували пісні народні і стрілецькі. Володимир ще перед 1939 роком у Перемишлі закінчив якісь курси диригентів.

Я сидів збоку зайнятий чимось і прислухався, радше милувався не так піснями, як самими виконавцями. Я не дуже розумівся ні в музиці, ні в хоровому мистецтві. В

---

* ПРО РОДИНУ ДЕМЧУКІВ ДИВ. ДОДАТОК .

гімназії уроки співу з вивченням нот були необов'язковими, але я не співав – не мав голосу та й не було змоги ходити на співочі гуртки в гімназії чи при церкві. У першому класі після основних уроків я на третю годину поспішав на поїзд, а пізніше, коли мешкав у бурсі в Перемишлі, був зайнятий репетиторством з молодшими учнями і навіть з однокласниками, щоб трохи підзаробити і вижити. Гімназія і бурса були платні, але мені робили знижку.

У нашому селі разом із сусідніми Клоковичами був гарний церковний хор. У Перемишлі я ходив щонеділі до катедри, щоб послухати, як співає змішаний хор. Інколи співали питомці з Духовної Семінарії, серед яких було кілька сильних басів і баритонів. Тоді я навчився любити хоровий спів.

Тепер я слухав і думав, коли ті дівчата могли так гарно навчитися співати хором. Напевно ще з дитячим садком Ольга брала їх на допомогу, коли готувала концерт на 28 серпня.

Я в ті роки під час канікул працював тяжко фізично на жнивах, а потім у лісі, тільки по неділях грав з хлопцями у футбол на пастівнику.

Того вечора я справді був зачарований голосами тих, які домінували у своїх партіях в хорі. Рузя Чучко мала м'який низький добре вироблений альт, Катруся Шагала – теж альт, але трохи вищий і могла інколи перейти на сопрано, а Марійка з молодшою сестрою Іриною – чисті сопрано, тільки в Марійки тембр трохи нижчий, багатший і вона почувалася вільно та впевнено як на високих нотах, так і на низьких. Діапазон Ірини – не такий широкий.

Я неначе одним вухом прислухався до інших, а друге не відривав від голосу Марійки. Сидів, насупившись, нерухомо і відчував на собі її погляд. Я мав чого засмутитися. Чомусь здавалося, що люди, обдаровані природою, а Марійка особливо, часто бувають нещасливими. І природа не завжди справедлива щодо розподілу благ: одним зовнішню красу, прекрасний голос, розум, а інших кривдить.

Тепер я каявся, навіщо зв'язався з Марійкою. Не було сумніву, що перед нею блискуча кар'єра, як тільки вирветься із села кудись на люди, і нам треба буде розлучатись, і чим раніше – тим краще. Вона тоді не думала над цим. Але як це зробити? Раптом несподівано Марійка підняла голос на кілька тонів вище і голосніше – вирішила чомусь трохи подуріти. Я неначе прокинувся зі сну, сердито зашипів: „Не кричи!”. Вона слухняно схилила голову, замовкла на кілька нот і продовжила далі співати. Інші дівчата поводитися, неначе нічого не сталося. Мене не так розсердила її поведінка, як те, що перервала свою партію, за яку тримався неначе душею і миловався її голосом.

Повний розрив був неминучий, але чи вистачить у мене сил довести його до кінця? На зібрання Куреня став появлятися рідше і Марійка теж. Коли я там – сидить невесела до кінця, а якщо мене нема – поспіває трохи з дівчатами і йде додому. Ми були в центрі уваги і на языках у всіх.

Так тягнулося, здається, кілька місяців, аж одного дня ціле село заговорило, що їхня родина виїжджає до Берліна. Мати всім хвалилася, що Марійку там чекає кар'єра, скоро стане знаменитою співачкою, і всі вони при ній будуть жити набагато краще, як тут.

На другий день я пішов до Перемишля і затримався там більше тижня. Допомогає у крамниці Григорію Туркевичу – чоловікові сестри моєї мами, – інколи сам трохи займався нелегальною торгівлею. Повернувся додому і тут мені сказали, що Марійка

виїхала разом з мамою і сестрою. Перед від'їздом заходила до нас, хотіла зі мною поговорити.

18 грудня 1941 року з Відня прийшло повідомлення, що мене не прийняли до університету. Тоді Марійка, здається, була ще вдома. В якому місяці вони виїхали – не пригадую. Восени 1942 року Марійка приїхала до Перемишля, відшукала мене, розповіла, що в Берліні є Петро Демчук, українська „Громада” гетьманців і я міг би продовжити навчання, а вночі підзаробляти чергуванням у протиповітряній обороні, як інші студенти. Можна підшукати помешкання і голодним не буду. Говорила спокійно. Здавалася мені якоюсь дорослішою, зрівноваженою, серйозною, самостійною, але таки спитала, чи не знайшов я якусь іншу.

– Невже ти думаєш далі, що я міг би тебе проміняти на якусь іншу, що не могло бути другої причини? – спитав її.

– Хіба через мою маму. Що могло бути ще на перешкоді?

Ми майже мовчки пройшли по вулиці Словацького до будинку, де вона зупинилася у знайомих, трохи постояли, подали собі руки і розійшлися. Назавжди.

Мені здавалося, що кілька місяців розлуки зробили своє. Напевно, там хтось хоче її сватати і вона востаннє приїхала вияснити про мої плани на майбутнє. Мабуть, не тратила надії. Так і не зрозуміла. Які могли бути тоді в мене плани про особисте життя?

Коли пройшов кілька кроків вулицею, раптово відчув, що я втратив щось дуже дороге і назавжди. Повернути неможливо. Немов хтось у мене вирвав найкращу частину душі. Життя надломилось і воно вже не буде зразковим, про яке я мріяв з дитинства. Свідомість, що я свої особисті вигоди і Марійку пожертвував для вищих ідеалів боротьби за волю народу, трохи заспокоїла мене. Ніколи не сумнівався, що вибір зробив правильний. А перед нею напевно кар'єра. Намагався не думати про неї. Добре, що вона тепер не робила з цього трагедії, як колись, трималася мужньо, достойно. А що в душі?

Ціле життя заздрив тим парам, які пройшли вік разом, – від перших теплих слів, перших зустрічних поглядів, аж до старості. Чи багато таких?

Шкодував, що не міг сказати Марійці правди, – не дозволяли правила конспірації. Говорити про патріотизм, якісь високі ідеали, щоб вона здогадалася, вважав нескромним самохвальством. Головне, що нам не по дорозі, а іншого виходу я не знаходив. У 1945 році вони з Берліна виїхали до США і там вона, справді, опинилась аж у Голлівуді.

Останнє свято Крут в Мальговичах

29 січня 1918 року під Крутами в Чернігівській області загинули два колишні учні української гімназії в Перемишлі: Іван Сорокевич, родом зі села Боднарки на Лемківщині, – учень 4-го класу та Григорій Пипський з Мальгович – учень 6-го класу.

У Мальговичах, 10 км на південь від Перемишля, в саду біля хати, де народився Григорій, була висипана могила з високим березовим хрестом. Щороку 29 січня там відбувалося свято Крут з панахидами, промовами. У 1942 році після дворічної перерви, незважаючи на воєнні події та фашистський терор, населення вирішило відновити святкування пам'ятної дати. З навколишніх, навіть далеких, сіл, де були створені Курені Молоді, хлопці та дівчата прийшли організованими колонами. Найкраще враження справив Курінь з Боршевич, яким командував колишній старшина

УГА Михайло Ноджак. Усі хлопці в шапках-мазепинках, навіть деякі дівчата, а сам Михайло Ноджак – в уніформі, яку зберіг ще з часів УГА.

Панахиду відправляли священники з довколишніх сіл на чолі з о. Михайлом Мельником з Нижанкович. Було виголошено кілька коротких антибольшевицьких промов без згадки про німців.

Погода стояла сонячна, мороз не більше п'яти градусів, дув легкий вітерець. Поля чисті, без снігу.

По закінченні офіційної частини Михайло Ноджак зібрав командирів Куренів, подякував за участь у святі і сказав, що напевно нашому поколінню випала доля вибороти волю Україні. Дивувався, що німецька адміністрація в Перемишлі дала дозвіл провести свято, але окупантам довіряти не можна. Радив розходитися малими групами – не дорогами, а полями, стежками, берегами. Хто знає, що німці могли задумати.

Відкликав мене на бік і став цікавитися, як іде робота з молоддю по селах, чи отримую підпільну літературу. Він знав мого тата ще від 1918 року і за останні місяці ми кілька разів зустрічалися в Нижанковичах. Я не сумнівався, що він ще до 1939 року був членом ОУН або активним симпатиком.

Підійшли кожен до своєї групи. У нього було багато дівчат, і серед них я здалека пізнав Іванку. Вона стояла коло нього і вони про щось розмовляли. Я нерішуче наблизився до них і питаю, жартуючи: „А що, у вас дівчата вміють марширувати, знають, яка ліва нога, а яка права?" Іванка стала за Михайлом Ноджаком, сперла голову на його праве плече, мов дочка з батьком (вони були майже однакові зростом), і відповіла за нього таким же тоном: „А наші дівчата краще ходять у колоні, як твої хлопці”.

– Хіба можна старшим тикати? – питаю, вражений її несподіваною сміливістю.

– А мені все можна. Правда, вуйку?

– Можна. Тільки звідки ви знайомі? – поцікавився він.

– Ми вже давно знайомі, але він не признається до мене. Боїться, – не дала мені відповіді Іванка.

Вона вже мало нагадувала ту „нашу Іванку", яка босою танцювала з дітьми в нас перед читальнею. Підросла, струнка, тільки весела вдача залишилася. На голові в неї сіро-зелена хустина, зав'язана якимось вдало так, що звужувала і видовжувала гарне обличчя. Дивилася задирливо мені прямо ввічі, наче якась бешкетниця захотіла наді мною позбиткуватися. Наші дівчата і хлопці пізнали її, оточили гуртом, але треба було розходитися. Михайло Ноджак каже до мене з гордістю: „Нам би більше таких дівчат як Іванка". На прощання погрозила мені пальцем, щоб я більше не ображав їхніх дівчат.

Так відбулося останнє свято Крут на могилі Григорія Пипського в Мальговичах. У 1944 році село опинилося під Польщею, а кордон з Україною проходить кількадесят метрів за хатами. В серпні 1945 року людей переселили до Львівської області, а до Мальгович наїхали „мазури". З могили не залишилося сліду.

У творі „Саліна” (автори Йосип Лось, Марія Прокопець і Дмитро Лапичак), виданому у Львові в 1995 році видавництвом „Літературний Львів”, на с. 173 написано: „Чи збереглася хата, де народився Пипський? Так, щоправда капітально відремонтована. Там живуть внуки рідної сестри нашого славного земляка. Його брат живе в Канаді, по війні приїжджав до Мальгович”.

Підпілля

1-го лютого 1942 року я влаштувався працювати бухгалтером у Союзі кооперативів у Перемишлі. По закінченні півторамісячних курсів мені виділили стіл у кабінеті і давали підраховувати колонки з цифрами. Математика – моя стихія, а тут арифметика. Роботу я виконував набагато швидше від інших. Посидів за столом кілька тижнів і мене призначили відповідальним за товарні склади. На консервації овочів на базі, яка знаходилася на території залізничної станції, працювали 37 євреїв з гетто, серед них знайомі чи родичі моїх колишніх знайомих. Німці знайшли в гетто продукти зі складів, акумулятори, які заряджали водії моїх вантажних автомашин, таємний підземний перехід колектором між гетто і складом зі зеленими помідорами, і мною зацікавилася гестапо. Мене впору попередив заступник директора Станислав – колишній сотник УГА – і я встиг уникнути „розмов” з гестапівцями. Перейшов на нелегальне положення і з документами на прізвище Красуцький зайнявся „паскарством” – спекуляцією. Додому навідувався часто.

Володимир Шагала теж перейшов працювати до Перемишля – відкрив свою перукарню. Курінь Молоді в селі перестав існувати. Праця з молоддю набрала інших форм.

Молодший брат Михайло розповідав мені, що частина хлопців ходить на заняття в ліс, вивчають зброю, але нема кваліфікованих інструкторів і бракує зброї. До мене підходили інші хлопці – старші і зовсім молоді, скаржилися, що їх не беруть на заняття, не довіряють, щось приховують, хоч у селі всі знають, хто ходить на вишкіл і куди.

Коли я ще працював у кооперативі, з дому пішов шістнадцятирічний брат Роман, казав, що йде до Перемишля до мене, і десь пропав. Тоді німці на залізничних вокзалах ловили хлопців без документів і вивозили до Німеччини. Часто саджали до тюрми і розстрілювали як заручників, потім вивішували списки розстріляних. Я завжди зі страхом шукав там прізвище брата.

Якось під вечір ми стояли з татом в саду біля пасіки, і вони з сумом згадали Романа – як не хотіли його відпустити з хати самого, але він завжди був упертий, непосидючий ще гірше, як я, не послухав, навіть не взяв нічого на дорогу з'їсти, і пішов та не повернувся. Михайло теж пропадає десь цілими днями й ночами, нічого не каже. Їх тут у селі кілька таких. Навіть деякі старші ходять з ними, які служили в польському війську. Але є й такі, що сидять тихо вдома, нічим не цікавляться, бояться кудись рушитися.

– Ось твій ровесник, сусід Іван Чучко, вже одружений, народилася дитина, – продовжували тато якимсь невпевненим тоном. – Я розумію, що таке життя не для тебе, для Михайла теж. Андрієві ще нема чотирнадцяти, а вже має свою команду однолітків. Добре, що хоч не б'ються, як ти колись малим, його всі слухають. Нарікати на них не можу, бо вдома на господарстві все роблять, допомагають, навіть мені не дають. Ти хоч там бережися. Німаки нас за людей не рахують, а ми так на них надіялися перед сорок першим. Можуть застрілити людину, як пса, нізачо. За Австрії до наших людей краще відносилися. Між австрійцями і швабами з Пруссії велика різниця. Найгірше чомусь ненавиділи нас мадяри. Скільки вони перевишали нашої інтелігенції в 1914 році за доносами поляків.

Ми з татом рідко розмовляли на такі теми. Я завжди був чимось зайнятий, кудись поспішав, удома бував мало. Цей їхній монолог, дуже скорочений, віддзеркалював настрої, думи і турботи тодішнього старшого покоління.

Розповідали, що до села приходять якісь молоді хлопці, інколи старші, напевно з освітою, розмовляють з людьми, пояснюють, як себе поводити, коли прийшли би німці, когось заарештували би, розпитували. Не треба нікому незнайомому нічого говорити, розповідати про інших, уникати розмов. Наводили приклади з нашого села, коли большевики за кілька місяців після невинних розмов з жінками про сусідів, знали все про кожного. Не тільки про те, хто був за кордоном, хто які газети читав, але навіть, у кого нові хромові чоботи, кишеньковий годинник, скільки курей, хто розповідав про голод в Україні в 1933-му, хто вірив, що був голод, а хто ні. А які наслідки – усі добре пам'ятають. Училися мовчати й малі діти. Незнайомий міг не довідатися від хлопчика, з якої він хати чи, як звати сусідів. Мовчав або відповідав: „Не знаю”. Деякі втікали.

Якоїсь суботи я знову вдома. Тато ще на подвір'ї сказали, що вдень приходила „та садівничка, молодша”, питала, де я, і чи могла би мене коли побачити. Скоро прибіг Петрусь, і так, щоб ніхто не чув, сказав, що приходила Іванка. Вона його відразу пізнала. Просила, щоб, коли я прийду, повідомити її. Вона в Труша. Сказав йому, що не треба їй говорити, завтра сам зайду.

На другий день неділя. Труш рідко ходив до церкви, хіба на Різдво і Великдень. Вирішив зайти до нього ще перед обідом. Якщо не застану Іванки, то посиджу, поговоримо. З ним цікаво було. Він у двадцятих роках їздив до Америки (напевно до США), заробив трохи грошей, повернувся, купив тут три гектари старого замуленого ставища, один гектар панського саду, хату і після кількох років тяжкої праці на очищенні ставища збирав гарний урожай і рахувався одним з багатших. Ще мав кузню. Виховав одного сина, назвав його Михайлом, а після повернення з Америки кликав „Майко”. У 1940 році сина забрали до армії; служив десь на терені України. Почалася війна, і нічого про нього не чути. Живий десь, чи загинув? Залишилася невістка з внучкою.

Перед хатою зустріла мене господиня. Здивувалася, що я прийшов, адже заходив до них, коли ще з Майком школярами ходили колядувати. На подвір'ї біля кузні чи в саду бував частіше.

– Ти, напевно, до Іванки. Вона цікавилася, чи ти приходиш коли з Перемишля додому, – оглядаючи мене, здогадалася Трушиха. – Старий скоро повинен прийти.

Запросила до хати, стала цікавитися, що нового, і відразу перейшла на Майка. Чи не чути де про когось з наших, яких перед війною забрали? Нічого не міг їй сказати і, щоб не засмучувати, не згадав про те, що німці всіх полонених, які походили з Галичини, відправили до концтаборів у Північній Польщі в Тухолі і там за осінь виморили голодом. Здається, їх невістка Марійка теж туди їздила з іншими жінками.

Спитала про Марійку, яка виїхала до Берліна, і згадала, що тоді, коли вона плакала на сцені, усі казали, що я з нею посварився. Перейшла на Іванку. Стала її вихвалити – яка гарна, розумна і працююча. Допомогає їй навіть при господарстві. Дивувалася, що батьки таку молоду відпускають з хати. Коли я поцікавився, що вона тут робить, не знала, що відповісти. Кудись ходить, навіть вечорами, і не боїться, але просила, щоб про неї стороннім не говорити, і щоб не переживали за неї, тільки попереджує, коли повернеться, якщо пізно ввечері. Якісь дивні часи настали.

На другому столику в кутку біля вікна лежали книжки і зошит. Трушиха щось подумала, залізла до скрині і витягнула ще книжечку.

– А цю вона просила нікому не показувати. Але ти подивися, тільки їй не кажи. Як хитро написано зверху, а що всередині. А там на столику все про Україну.

Я здалека пізнав „Медичну допомогу", яка починалася „Декалогом".

– А ви її ховаєте в скрині, щоб поліція не знайшла? – питаю.

– Та що ти? Яка поліція? Вони її до нас привели і навіть учора принесли якісь газети чи книжечку. Там усі свої і тебе знають деякі.

На подвір'ї появився господар. Швидко заховала книжку. Він зайшов, побачивши мене, здивувався не менше, але зрадів. Більше року тому, перед війною, він, довідавшись, що я вдома, неодмінно заходив до нас і цікавився, що нового у світі, чи скоро почнеться війна. Коли створили колгосп, його теж „розкуркулили" (довго у нас люди не могли цього слова зрозуміти і вимовити), але хату залишили і дозволили працювати в кузні для колгоспу задарма. Можливо, допомогло те, що Майко в армії. Напевно, дещо допоміг Петро Чучко – голова колгоспу. Але майно все забрали.

Справжнє його прізвище Петро Качмар, а чому називали „до Труша" – не пригадую. Господиня поставила на стіл кислу сметану, хліб, сир, масло. Горілку в нас гості пили тільки на весіллях, хрестинах, а ще на Великдень у колі сім'ї, навіть малі діти пробували „на язик" і кривилися, як старші. Розуміли, що щось вирішувати чи обговорити в п'яному стані нерозумно. Горілка була дорога і не кожний міг собі дозволити. Перед війною інколи в якомусь саду влітку можна було по неділях чи в інші свята побачити старших господарів за 12-літровою бочкою пива (називали її „анталок").

Большевізація суспільства, яка почалася в 1940-му році, з частими пиятками, сімейними скандалами, бійками, не прижилася тоді, а відразу від осені 1941-го на громадське життя впливало підпілля. Припинилися кражі по селах, заборонено самогоноваріння, а пияки та кримінальні злочинці вважалися першими кандидатами на зрадників – співробітників з окупантами. Народ розумів, що настали часи підготовки до боротьби за волю, за свою державу.

Якщо ще в липні чи серпні 1941 року по селах відбувалися різні концерти, свята, танці з музикою в читальнях, гучні весілля, то з вересня сталися різкі зміни. На очах у людей німці зганяли євреїв до гетто, кудись вивозили вагонами або розстрілювали десь у ярах, куди доступ населенню був заборонений. Одночасно почастішали арешти і розстріли українців. З Холмщини надходять вісті, що поляки палять українські села, створюють якусь „мертву смугу" між українськими та польськими етнічними теренами, вбивають представників української інтелігенції.

Молоді вже вінчалися в церкві, весілля справляли без музик, з обмеженою кількістю гостей, без давніх традицій. Тихо, скромно. Всі усвідомлювали, що йде війна, гинуть люди не тільки десь там на фронті за чужі інтереси, але й у нас на місцях частішають жертви, плачуть матері, дружини, сестри, діти.

1942 року влітку почали активізуватися поляки в цілій Галичині, на Волині та Поліссі. Всі, кому вдавалося, ставали „фольксдойчами", переходили на співпрацю з німцями, займали керівні посади в промисловості, транспорті, зв'язку. Українців переслідували відкрито ще гірше, як до 1939 року. Всі лісництва, колишні фільварки були в їхніх руках. До лісу в деяких місцевостях навіть не допускали селян по дрова, за грибами, ягодами або пасти худобу. Згодом вияснилося, що в багатьох лісництвах знаходили притулок польські боївки, які складалися переважно з колишніх офіцерів. Через них ішли зв'язки між підпіллям у центральній Польщі та еміграційним урядом за кордоном через Угорщину, Румунію і Балкани.

Ми з господарем відразу перейшли на „політику". В нього освіта початкова, але життєвий досвід багатий. Не сумнівався, що німці війну програють, хоч би тому, що

повели себе так з військовополоненими, особливо з українцями. Крім того, Англія та Північна Америка ніколи не програвали. А це було ще літо 1942 року.

– Я думаю про Іванку, – сказав майже дослівно Качмар. – Ми не цікавимося, чим вона займається. Знаємо, що треба менше говорити, але розуміємо, яку корисну роботу виконує. Люди стають інші, кращі, дружніші. І така молода, проста сільська дівчина. Знаємо, що таких тепер немало, а ті, що мають освіту, всі працюють без винятку. У вісімнадцятому році таких не пам'ятаю по селах. Народ виріс, дозрів, часи змінилися. Розуміють усі, що годі терпіти чужих зайд на своїй землі. Хтось там розумно керує народом.

За Австрії добре жилося, ніхто нас не переслідував так, як за Польщі, за большевиків, а тепер німаки розстрілюють разом з жидами. Тоді, коли хтось убив десь на курорті в Чехії якусь принцесу, то в нас склали пісню про неї, старі жінки співали і плакали. Сьогодні смішно згадувати, щоб хтось тут плакав за якоюсь чужою принцесою.

– А мені здається, що Іванка краща, хоч Марійка була гарніша і гарно співала, – несподівано втрутилася господиня.

– Голодній кумі хліб на умі. Та не сватати її Іван сюди прийшов. Ти ж бачиш, які часи? Якщо ще такі, як він, будуть сьогодні думати про спідниці, то знову повториться 1918 рік, далі залишимося рабами. Дивися, скільки з нашого села загинуло хлопців за останніх кілька років, – і за кого, за що? 1939 року з польського війська не повернулися, а скільки з большевицького?

Нарахував вісім чи десять і продовжував:

– У вісімнадцятому році почалася війна з поляками. Їздив по селах Левко Пашковський з Фредрополя і закликав усіх до зброї за волю. Нас тут зібралося з десяток, а могло бути більше, ніж п'ятдесят. А якщо з кожного села? Твій дід казав, що воля сама не приходять, усі народи завойовують її з допомогою зброї. (У нас казали „дідо" – це батько мами або тата, а „дід" – той, хто з торбою ходить).

Пашковський тоді, як ти тепер, Іванку, один на кілька сіл закінчив гімназію в Перемишлі і був офіцером в австрійській армії. Вже почали формуватися українські сотні в Нижанковичах, щоб іти на допомогу до Перемишля, але одного дня вранці він виїхав на білому коні до Куп'ятич, там серед поля попав на засідку з кількох місцевих поляків і загинув. Поляків по селах під Перемишлем одиниці, але всі взялися за зброю. Пашковському заміни серед українців не знайшлося, ніхто не взявся очолити нашу групу і ми розійшлися по хатах. Ось так воювали наші тоді. Сьогодні, бачу, такого напевно не буде.

– А свого діда ти пам'ятаєш? – спитав мене.

– Трохи пам'ятаю. Він помер 8 березня 1925 року, коли мені було три з половиною.

– Таких, як він, в цілій околиці не було й не буде. Високий, міцний, дуже любив коней, 22 роки був у селі війтом. Люди йшли не до суду, а до нього у всіх справах, навіть із сусідніх сіл. Коли закінчилася війна, настала польська влада, він одного разу зібрав молодь і пояснив, що Австрія розпалася, майже всі народи Європи здобули незалежність, крім нашого. Передбачав, що Польща при такому ставленні до українців та інших народів, як тепер, довго не втримається, колись і наш час настане.

Про діда люди розповідали різні веселі пригоди. У Карпати часто на полювання приїздив австрійський імператор Франц Йосиф I-й і діда брали як нагонщика (той, що

наганяв звірів на мисливця). У Перемишлі в повітовій адміністрації рахувалися з ним. Більше двадцяти років був лавником (присяжним засідателем) при суді в Перемишлі.

– Ось тут, де моє господарство і Федечка, – продовжував Качмар, – колись перед Першою світовою війною був великий панський двір з палацами, парк. Там, де капличка й тополя, стояв католицький жіночий монастир, по-польськи кляштор. Часто відбувалися з'їзди польської шляхти, бали. У селі не було жодного поляка, тільки одна покоївка записалася полькою, щоб хоч трохи бути подібною на паню. До кляштору набирали дівчат-сиріт або з бідних родин, і виховували їх у польському патріотичному дусі. Не всі витримували там, деякі втікали. Люди ходили молитися тільки до церкви, капличку в кляшторі обминали, як грішне місце.

Тоді це все належало до родини граб'ї (графа) Круковецького, а потім перебрав інший, якийсь Дідушицький, теж граб'я. Усі вони вважали себе поляками. Дідушицький, коли прибув сюди, у перші дні сказав управителю, щоб покликав до нього війта, тобто діда. Дідо відповів управителеві, що коли кому щось потрібно, то сам до нього приходить.

– Та це ж граб'я, пане Кривуцький, – просив управитель.

Ну, то що? Він граб'я тому, що його дід був граб'я, а мій не був граб'я і тільки тому я не є сьогодні граб'я.

Дідушицький, видно, не був дуже гоноровим, а може й розумним, і того самого дня зайшов до діда в гості познайомитися. Він походив з давнього спольщеного українського роду. Всі люди в селі довго розповідали про цей випадок, навіть передавали нащадкам.

Коли я був малим, старші казали, що я до діда подібний, особливо, коли простуджував горло і говорив хрипло, а дідо – низьким басом. Казали, що коня боявся штовхнути рукою, щоб кінь не впав. Труш розповідав, як дід зловив щура, виніс на город, облив гасом і підпалив. Щур, розуміється, відразу щодуху до стодоли. Дідо як підніме крик, аж сусіди перелякалися. "Тримай! Тримай!" – кричить. А що, кого тримати – ніхто не знає. Щур добіг до дороги і з фоси вже не виліз. Фоса – це придорожній рів. Про цю історію я чув і від тата. Інколи ще в дитинстві мене старші дражнили і низьким голосом, як у діда, кричали: "Тримай! Тримай!".

На подвір'ї появилася Іванка. Я відразу подумав, як до неї звертатися – на „ти” чи „ви”. Зайшла.

– О, в нас гості! А я думала по обіді до тебе зайти. Вже мені сказали, що ти вдома, хоч нікого не розпитувала.

На голові в неї біла хустина, зав'язана високо так, що було видно передню частину гладко причесаного волосся. Так само, як тоді в Мальговичах. Як завжди, усміхнена, весела.

Господарі переглянулися між собою і вийшли. Їх, мабуть, не менше як мене, здивувало звернення на „ти”. Виручила.

Розмову почала вона. Їй потрібні домашні аптечки, і не одна, комплект хірургічного інструменту, різні ліки, які найчастіше застосовуються при першій допомозі, перев'язувальний матеріал. Якийсь мій знайомий сказав їй, що я можу дістати. Ще застерегла, що грошей у неї нема, щоб я не розраховував. Знала, що я працював у Союзі кооперативів, були якісь непорозуміння з гестапівцями, а тепер спекулюю, тому гроші повинні бути. Пообіцяв їй дістати, що зможу, і навіть задарма. Поцікавився, що вона тут робить, – чи не дитячий садок організовує, і чому не пошукала працю в самому Перемишлі. Про садок вона завжди згадує з приємністю, бо

всі діти її пізнають і називають далі між собою „наша Іванка". Тепер не садок веде, а щось майже подібне. Я повинен сам здогадатися. Особливих таємниць тут нема. Якесь неначе запрограмованість, може надмірною конспіративністю, висіла над нами двома однаково, і я думав, чи не стане вона балакучішою, чи не захоче чимось похвалитися.

– А Марійка пише? – несподівано заскочила мене.

Я напевно розгубився і почервонів. Не міг не зреагувати інакше. Відповів коротко, що ні.

– А що ж сталося? – наче вирішила трохи позбиткуватися наді мною.

– Нічого. Нам просто не по дорозі. Перед нею кар'єра, а я хто? Вирішив, що для неї так буде краще.

Мабуть, відчула, що я не дуже радий такій цікавості, перестала розпитувати. Зате я перейшов на іншу тему.

– Ти бандерівка чи мельниківка? – питаю.

– Сама не знаю. Кажуть, що бандерівка. А яка різниця – не знаю. Може ти мені роз'ясниш?

Я тоді знав, що Бандера зайняв різко антинімецьку позицію, актом 30 червня 1941 року змусив їх показати своє справжнє відношення до Української держави і тому більшість народу його підтримала. Мельник, на мою думку, досвідченіший політик, стриманіший. Я не прихильник непередуманих крайностей у таких відповідальних діях на високому рівні. Більше довіряв би старшим, досвідченим. Підпільних листків про міжусобні суперечки не читав принципово, і разом з тим скептично ставився до різних агітацій, пропаганди, закликів тощо. На мене вони не впливали, і часто думав, чи потрібні кому. Здавалося, що всі повинні були розуміти справи так, як я, і посвятитися без застережень ідеї боротьби. Свою думку я нікому не нав'язував – знав, що люди різні.

Кілька тижнів перед тією розмовою німці заарештували в Перемишлі повітового коменданта української поліції Володимира Пацановського, ярого мельниківця, і розстріляли. Не всі в це вірили, – думали, що мельниківці піднімають собі ціну серед українського суспільства, особливо молодого покоління. Ходили чутки, що він забороняв поліції брати участь в охороні євреїв, коли їх транспортували до гетто, в акціях по відправленню молоді до Німеччини на роботи, у збиранні „контингенту" – поставок сільськогосподарської продукції. Хотів повністю вивести поліцію з-під німецького підпорядкування. Навіть польська поліція і адміністрація Перемишля на таке не наважувалися. Виконували всі накази німців мовчки, а саботували там, де вдавалося щось зробити і не викликати репресій проти поляків. Дуже часто вдавалися до диверсій по сусідству з українськими селами і добивалися свого.

Іванка слухала уважно і напевно дещо засвоювала. Не перебивала, не показувала, що й вона щось знає. Просив її, щоб нікому про тему нашої розмови не говорила, бо є різні люди, з різними поглядами – не такими, як у мене чи в неї. Тоді вона була подібна на уважну чемну ученицю, Коли я працював у Союзі кооперативів на складах, там десятником чи експедитором був якийсь мужчина, – забув прізвище, – родом з Мацькович. Це дуже свідоме українське село, 15 км на північ від Перемишля, останнє на етнічному українсько-польському кордоні. Далі починаються чисто польські села. Він середнього зросту, рухливий, старший від мене на рік-два, волосся темно-руде, кучеряве. Я хотів з ним познайомитися ближче, співпрацювати, але він чомусь відразу поставився до мене майже вороже, не захотів навіть розмовляти. Не було до кого в колективі звернутися за поясненням. Усі незнайомі. Розповів про це Славкові

Коцьолкові. Він знав його ще з гімназії, а недавно, коли ми удвох стояли і розмовляли зі Славком на вулиці в Перемишлі, кучерявий переходив і бачив нас разом. Славко знав, що це ярий мельниківець, нещодавно посперечалися і той зробив висновок, що я напевно теж бандерівець. Звідси таке вороже ставлення до мене. Під кінець ми домовилися з Іванкою не звертати на це уваги, а працювати з людьми, виконувати свою роботу.

Потім вона призналася, що знає про мене все від дитинства, навіть про деякі подробиці більше, ніж я сам. Ще коли працювала з дітьми в садку, старші жінки чомусь завжди розповідали їй часто про мене і нашу родину, а тепер господиня почне про Майка і обов'язково докине теж дещо про мене. Господар розповідав, як колись зловив мене і брата Романа в саду на яблуні пізно ввечері. Коли я ходив до Нижанкович до школи зимою через його сад, якщо дорогу замело снігом, перелізав через високий паркан. На другий день він відбив дві дошки, щоб я міг вільно пройти. Вони часто будили свого Майка, казали вставати, бо я давно вже пішов до школи. До Нижанкович 5 км, я почав ходити, коли мені було одинадцять років. Провчився там три роки, а потім сім кілометрів пішки ходив до залізничної станції, коли був у першому класі гімназії. Та ще в Перемишлі півтора кілометра.

Веселі були розповіді про мою дружбу з їхнім псом Фордом. Його назвали так на честь американського промисловця чи президента, а ми українізували і кликали „Фортик”. Він уранці щодня чекав мене перед воротами на дорозі, йшов зі мною більше двох кілометрів у будь-яку погоду, а по обіді виходив назустріч.

Іванка розповіла дещо про себе. Теж, як я колись, ходила до Нижанкович до школи, закінчила сім класів, а вступити до гімназії в Перемишлі не змогла – у батьків не вистачало коштів. Завидувала мені.

Тепер мати не хоче відпускати з дому, а батько краще розуміє її, напевно, під впливом вуйка, з яким я зустрічався в Мальговичах. Ми засиділися, заговорилися, не хотілося чомусь вставати з-за столу, але думка, що про нас подумують чи скажуть господарі, а далі ціле село, змусила встати і попрощатися. А так не хотілося.

Останніх кілька місяців я провів у постійному напруженні. Нелегальна торгівля, часті поїздки до Кракова, не дуже приємні зустрічі з німецькими спец групами на вокзалах, доставка продуктів через посередників до єврейського гетто біля "Ями дракона" ("Смоча яма") в Кракові – усе це було пов'язано з ризиком для власного життя. Мене гроші не дуже цікавили, але таке заняття чомусь сподобалося. Втягнувся і не хотів шукати чогось спокійнішого. Дуже часто неймовірно щастило, як нікому, і це ще більше затягувало в небезпечну гру. Частину грошей залишав удома, а дещо віддавав для підпілля. Навіть не купив собі гарного костюма.

Несподівана зустріч з Іванкою і розмова з нею була неначе святом чи приємним відпочинком на важкому небезпечному шляху.

Пообіцяв їй, що зроблю все, що зможу, і або сам принесу додому, або передам. Вона не мала змоги їздити до Перемишля, і знайти мене там було неможливо.

Дещо вдалося для неї дістати, але, коли я приносив додому, її не було в селі. Домовлятися про зустріч не хотів, бо ніколи не міг планувати навіть на найближчих кілька днів. Крім того, я свідомо стримував себе від зустрічей з нею. Намагався поводитися не так, як хочеться, а як потрібно.

У нашому селі і в кількох сусідніх селах Іванка створила жіночі гуртки. Підпільними їх не можна було назвати, бо приховати все від людей неможливо, і тоді

не було такої потреби. Села – чисто українські, далеко від головних шляхів, і німці майже не навідувалися.

Здається, вона не була там довго, бо ніколи не зустрічалися більше, але те, що я для неї приносив, забиравала сама чи через інших.

Такі жіночі сітки чи групи існували тоді в більшості сіл та міст, якщо тільки знаходилася людина, яка могла їх очолювати. Це були переважно вчителі, колишні випускники гімназій або учні старших класів середніх шкіл. До програми входили заняття з надання першої медичної допомоги і правил конспірації. Були спеціальні інструкції, записи матеріалів з курсів часто за індивідуальними програмами когось із старших підпільників-викладачів. Обов'язково історія України і детально про події Першої світової війни. Адже ми продовжували те, що почали наші батьки в 1918 році.

У Карпатському рейді

8 серпня 1944 року курінь „Рена”, створений у Жерниці коло Балигорода Сяніцького повіту три дні тому, повільним маршем на схід опинився в селі Ступосяни. Я без визначених функцій тримався зі Славком Коцьолком, який тоді командував чотою в сотні „Бурлаки”. З появою „Рена” (Мартин Мізерний) у всіх появилася надія, що він створить з аморфної маси озброєних людей якусь військову одиницю. Були там і поліцаї, і члени підпілля, які не захотіли відступати на захід разом з німцями перед наступаючим фронтом. Кожен знав, що буде створений відділ УПА. Сюди долучилися молоді хлопці, які десь за німців придбали зброю і хотіли воювати в УПА.

Погода стояла гарна, тепло. У Ступосянах ми з'єдналися ще з іншою групою. Я не дуже вникав, що робиться, але про все мені розповідав „Крилач”. Серед бійців було багато знайомих, які знали, що я займав якесь відповідальне становище в підпіллі в Перемишлі.

Славко сказав мені, що основна група піде на полонину Букове Бердо і там відбудеться вишкіл аж до приходу фронту. Інші залишаться внизу по селах.

Підійшов один знайомий і каже, що мене шукає якась дівчина з медичного персоналу. „Хто тут може мене знати з дівчат?” – думаю. Розглядаюся, шукаю, де медики. Нікого серед них не знаю. Мабуть, хлопці вирішили пожартувати наді мною.

За хвилину підійшла якась – ясне волосся, обличчя засмагле, тільки зуби світяться. Коли усміхнулася, спитала: „Що, не пізнаєш?”. Я майже крикнув здивований: „Іванка?”

– Не Іванка, а „Оксана”, – запам'ятай. Ти мені знову потрібний.

– А в мене нічого нема. У тебе хоч торба з ліками і сухарями.

Вона, як завжди, була весела, усміхнена, якою я її запам'ятав два роки тому, тільки на голові не хустинка, а пілотка чи мазепинка. Точно вже не можу пригадати. Тому не пізнав її відразу. Сказала, для чого я їй потрібний. Основна група стрільців вирушає на полонину на висоті більше як 1200 метрів, а старші й ті, що не зовсім здорові та всі дівчата, залишаються внизу по селах. „Рен” сказав, що в таборі не повинно бути ні однієї жінки. Виняток зробив для тітки „Крилача”. Вона вже старша жінка, досвідчена підпільниця і буде очолювати групу медиків. Тепер я повинен попросити „Рена”, щоб і Іванці дозволив туди йти.

Я не знаю „Рена” особисто, ніколи з ним не розмовляв, і сам згідний, що нема чого там тобі робити. Це не дитячий садок в Аксманичах чи жіноча сітка, а військовий

вишкільний табір з суворою дисципліною, порядками. Якщо всі зі сотні „Осипа” підуть туди зі своїми дружинами, нареченими, що тоді буде?

Пояснював їй трохи серйозно, трохи жартівливо. А під кінець додав:

– Туди продукти доставити – ціла проблема. Треба виконувати те, що кажуть. Ти ж знала, куди йдеш? Що тебе туди тягне?

– Не бійся, не ради тебе, – відповіла сердито, аж я здивувався, хоч бачив, що при останніх моїх словах її личко почало хмаритися.

– Що сталося? Я тебе не пам'ятаю ніколи в поганому настрої, – спитав її, не приховуючи здивування. Зрозумів сам, що трохи перестарався. Боявся, що образиться, повернеться і відійде.

Заспокоїлася і спокійним тоном стала розповідати, що там на полонинах дуже гарні краєвиди, на десятки кілометрів видно інші вершини, хребти, ліси, полонини. Коли тут унизу йде дощ, там завжди сонце світить, а хмари наче в тебе під ногами. Про це розповідав їм, дівчатам, учора в селі місцевий дід, пастух овець. Казав, що бути в Карпатах і не побувати на полонинах – це гріх.

– Та що ти зі своєю дисципліною розумієш у красі Карпат? – вже лагіднішим, напівглузливим тоном продовжувала Іванка. А далі знову за своє. Я знайомий з „Бурлакою”, а він з „Реном”. Чому мені не поспробувати таким шляхом за неї заступитися? Вона вже не сердилася і не втрачала надії.

Підійшов Славко. Розповів йому, про що ми тут сперечаємося, і він підтвердив, що шкода надіятися. „Рен” не візьме туди нікого з дівчат, „Бурлака” теж не допоможе, хіба підтримає „Рена”. Зовсім засмучена Іванка попрощалася і пішла до дівчат. Того ж самого дня ми знову зустрілися, посиділи на траві в саду, згадали майже про все. Вона вже змирилася, що до табору її не візьмуть. Довідалася, що медичний пункт буде не на самій горі, а десь нижче, ближче до села. На полонини підуть з дівчатами неодмінно і зайдуть до нас у гості до табору.

На полонину Букове Бердо ми прибули 18 серпня*.

Там справді було гарно, як вона розповідала: і гори прекрасні, і хмари під ногами, і ягід повно – ожина та „яфори” (чорниці), але на початку вересня був приморозок, а найгірше те, що всі там майже голодували. Військові вправи проводилися дуже інтенсивно. Годували картоплею, м'ясом і вівсяними паляницями, рідко сухарями.

Об'їдалися ожиною, аж животи тріщали. Ягоди великі, як сливи, спілі. Десь на висоті 1000 метрів над рівнем моря закінчувалися смереки, граби й буки, росли тільки явори – могутні, крислаті, подібні на старі горіхи або липи чи дуби. Листя у них, як у клена, тільки більші, сіро-зелені, і кора стовбурів гладка, ясно-сіра. Явори росли рідко, а поміж ними ожина. Ще за 100-200 метрів вище закінчувалися явори з ожиною, росла тільки трава, а між нею темно-голубі чорниці, які в Карпатах називали яфорами, афенами, а на рівнинах, з польської, борівками. Це вже були справжні полонини. Ми, щоб не нахилитися, сідали в траву і, не зробивши ні кроку, наїдалися ягід. Губи, пальці та штани ставали фіолетовими.

На самій вершині хребта в кількох місцях з-під кам'яної скелі булькала вода, холодна, як зимою в річці.

Одного дня на початку вишколу „Бурлака” і „Крилач” познайомили мене з „Реном”. Він відразу поставився до мене з довірою і дав згоду на мій особливий статус на рівні старшинського складу, але без визначеної функції. Інколи ми з ним довго розмовляли на різні теми, обмінювалися новинами, думками, якщо знаходився вільний

---

* ДАТИ ПОДІЙ ПІД ЧАС РЕЙДУ ВЗЯТІ ЗІ ЩОДЕННИКА „КРИЛАЧА” В „ЛІТОПИСІ УПА”, ТОМ 14.

час. Під час однієї з таких розмов він сказав, що хоча в мене нема охоти бути військовим, але в українському війську математики теж будуть потрібні, особливо в артилерії. Я так далеко наперед тоді ще не думав.

„Рен” був маломовний, кожне слово неначе зважував, боявся, щоб не сказати чогось зайвого. Вигляд завжди суворий, але до простих стрільців ставився, як до власних дітей. Усі його дуже шанували.

Я часто підміняв чотових, інструкторів з вишколу, проводив бесіди зі стрільцями, ранкову зарядку з чотами, якщо їхні командири відлучались кудись на села за продуктами чи з іншими завданнями, і чергував по табору за графіком. Під час занять звернув увагу, що деякі новобранці не витримують такого навантаження, швидко втомлюються. Це були переважно молоді хлопці з довколишніх сіл. Заняття проводились за певною програмою з визначеною кількістю годин на день з перервами. Одного дня під час перерви підійшов до мене „Рен” і поцікавився, як іде навчання. Я сказав йому, що при такому харчуванні не завадило б зменшити тривалість занять, бо деяким це не під силу. Він не заперечував, але додав, що через тиждень-два стрільці втягнуться і нічого не треба міняти. Вони повинні звикати до труднощів, бо скоро настануть ще гірші часи. Після короткої задуми каже: „Дивлюсь на тих хлопців, які, напевно, втекли з дому проти волі батьків, і думаю, яка їхня доля, що їх чекає завтра, як перенесуть перший справжній бій з ворогом, чи всі залишаться живими. Треба готувати їх до найгіршого”. Перед відходом запропонував мені разом перевірити стійкових після півночі, коли буду черговим по табору.

Здається, я чергував того самого дня. Після півночі „Рен” сидів коло вогнища ще з кимсь зі штабу, про щось розмовляли. Коли я підійшов, він порадив ще трохи почекати з перевіркою, бо стійкових найбільше клонить на сон після другої попівночі аж до сходу сонця. Ніч була зоряна, але без місяця. Ще трохи посиділи і десь коло третьої пішли перевіряти. Я знав місця, де розставлені стійки, а крім них трохи нижче на дорогах і стежках були застави з кількох стрільців. Тоді вже можна було сподіватись в терені большевицьких десантників. У кількох місцях нас зустріли за всіма правилами: „Стій! Кличка!” Ми назвали кличку, стійковий відповів відгуком, обмінялись кількома реченнями і пішли далі. На дорозі до Ступосян, приблизно двісті метрів нижче від табору, росло кілька молодих грабків, неначе з одного кореня. Там зручне місце для стійкового. Наближаємось, але нас ніхто не спиняє. Я обійшов грабки з другого боку і наступив на стрільця, який спокійно спав на підстеленому листі. Став шукати зброю, але не знайшов її коло нього. Розбудив і питаю, чому він спить на стійці. „А я не сплю”, – відповів спокійно, протираючи очі. За руку випровадив його з-поміж кущів на дорогу, де трохи видніше, і „Рен” питає, де його зброя.

– Е, ви думаєте, що я дурний? Я заховав кріса, щоб не забрали його, коли засну.

– А ти знаєш, що за спання на стійці у всіх арміях під час війни польовий суд засуджує до розстрілу? І в нас такі закони. Щодня на заняттях про це нагадують. Через таких, як ти, може загинути весь табір.

– Не розстріляєте, я знаю. Хлопці казали, що ви тільки так страшите. Я знаю, що там нижче на дорозі наша застава з кулеметом, – виправдовувався стійковий.

Далі він розповів, що походить з недалекого села Рівня, до УПА пішов, бо всі старші хлопці йшли, а він давно роздобув кріса і вмів добре стріляти. Признався, що йому тільки сімнадцять років, але старші радили сказати, що минуло вісімнадцять. Удома батьки знають, куди пішов. Пообіцяв більше на стійці не спати.

Ми залишили його і пішли до застави. По дорозі „Рен” каже: „Бачите, скільки треба ще працювати з тими дітьми. А коли? Хоч би з місяць нам дозволили обставини. Якщо їх суворо карати, можуть втекти додому і тоді що робити?” На заставі чергували старші стрільці і там не спав ніхто.

У неділю завжди був вихідний. Кожен зайнятий своїми справами – ремонтували одяг, взуття; односельці чи знайомі збиралися разом, щось обговорювали, згадували, жартували. До тих, що походили з близьких сіл, приходили гості, приносили їсти. До табору їх не пускали, а зустрічались на поляні при дорозі до Ступосян недалеко від кулеметної застави.

Чи не другої неділі від початку вишколу я пообідав і почув якийсь крик там, де знаходився штаб. Голос неначе „Рена”, але він завжди розмовляв спокійно і ніколи ніхто не міг уявити собі його сердитим. Іду туди – це недалеко, яких тридцять метрів. Мені назустріч усміхнений „Бурлака”.

– Що там таке? – питаю.

– Кухарі подали „Старому” на обід курку. Він глянув на тарілку, почервонів і так розійшовся. Спитав, де вони взяли її і чи всім стрільцям вистачило курей, – пояснив мені „Бурлака”. Далі я бачив і чув усе сам.

Перед курінним стояли мовчки два кухарі – кремезні дядьки віком під п’ятдесят років, обидва напівлісі – „східняки” з Полтавщини. Прийшли разом, здається, зі сотнею „Байди”.

– Тут треба розібратись Службі безпеки, хто таких підлабузників допустив до праці на кухні, – вже трохи спокійнішим тоном закінчив „Рен”. Пізніше на кухні залишився тільки один, а другого перевели кудись. За них заручився, здається, „Байда”, якому „Рен” довіряв.

Фронт став наближатися, недалеко вже чути було канонаду, і наш курінь вирушив на схід, щоб десь там у певному місці перейти в тил большевикам. Напевно, не без боїв. Табір на Буковому Берді залишили 24 вересня. На дорогу видали кожному трохи сухарів, сушеного м’яса і вареного сала. Своє сало я віддав комусь – не міг його їсти.

Зіпсувалася погода, похолодніло, пішли осінні дощі, сльота. Треба було йти, незважаючи ні на що. До нас приєдналися ще численні групи, які квартирували по селах. Усіх набралось до тисячі людей. Розтягнулися більше, як на кілометр. Часто ззаду передавали: „Стати! Сотня „Осипа” не встигає!” Це ті, що сиділи по селах, переважно члени підпільної сітки. Деякі були з дружинами, а хлопці жартували, що й з перинами. Ті, що були на вишколі в таборі, могли йти зі швидкістю до 5 кілометрів за годину. Порядок і дисципліна були на належному рівні. „Рен” часто сердився, бо просувалися дуже повільно, не вкладалися в графік, тому що були визначені час і місце переходу сіл з урахуванням ситуації на фронті. Наша розвідка по селах працювала прекрасно, доповідала про місце знаходження відступаючих німецьких та мадярських частин і наступаючих большевиків. Ми знаходилися між ними. Пригадую, що оминули Турку й Бориню, де ще затрималися німці, і опинилися в Ботилці. Там повечеряли, посушилися, трохи відпочили і над ранком – знов у дорогу селами між горами, а потім повернули на північ, бо попереду біля Верецького перевалу окопалася якась мадярська частина. Дійшли до Завадки і Росохача. Наступну ніч провели в невеличкому селі Мита. Звечора нас попередили, щоб не розходитися по хатах, бо в селі є кілька осіб хворих тифом. „Почалося”, – думаю.

Вранці пробудився і відчув сильний біль голови, на ногах не міг стояти. Невже тиф, і так відразу? Але йти треба. Йду, наче напівпритомний, нічого не бачу, але мовчу, щоб інших не лякати. Сказав Славкові. Підвів мене під хату і посадив на призьбі. Прихилив голову до стіни й неначе задрімав. Чую – хтось зловив мене за руку. Розплющив очі. „Іванка?” – питаю. Здається, що сон.

– Не Іванка, а „Оксана”. Я тобі вже казала. Запам'ятай.

– Що зі мною?

– Нічого. Висока температура, пульс аж вискакує. Трудно порахувати. Сало їв? У таборі його не давали, берегли на гірші часи, а тепер видали на дорогу, деякі пооб'їдалися і бігають поза хати, по кущах зі штанами в руках.

Сказав їй, що сало навіть не пробував, віддав комусь.

– Тоді, напевно, простудився. Учора промок, не висушився, уночі промерз, коли спав у stodolі. Ось наслідки.

– Я ж не пам'ятаю, коли в житті простуджувався, чи взагалі хворів з температурою. А, може, тиф? – питаю.

– Ага, тиф, точно тиф. І як ти вгадав? Зараз помреш. Посидь тут трохи, ще не вмирай, я скоро прийду.

Винесла з хати теплої води, дала якусь таблетку і знову кудись побігла. За хвилину привела темно-сірого низенького коника без сідла.

– Сідай швидко, бо твої вже пішли. Треба наздоганяти. Бачиш? І що б ти без мене робив?

Я напевно трохи відійшов, бо сам виліз на коника, – треба було тільки ногу перекинути. Коник – низенький „гуцулик”, добре відгодований, спокійний і не дуже обурювався таким вершником. Іванка взяла за повідок і пішли. Чи таблетки допомогли, чи я так зрадів її появі, але мені відразу стало краще. Узяв від неї повідок, щоб люди не сміялися, і питаю: „Друже доктор, а якщо я помру, хто мене зніме з коня?”

– Друже хворий, сиди, тримайся міцно за гриву, бо впадеш і я тебе сама не висаджу, – відповіла таким же тоном.

Кажу їй уже без жартів, що справді налякався тифу. В селі почалася епідемія.

– Ніякого тифу там нема. Навмисне пустили таку чутку, щоб хлопці не розходилися по хатах і не шукати їх перед відходом. Деякі ходять, випрошують їсти. А це суворо заборонено. Карати таких не хочуть. Тільки ти мовчи, нікому ні слова.

Наздогнали підводу. Іванка поклала на воза торбу і сіла сама. Побачила, що я зовсім опритомнів, сказала, що дарує мені „гуцулка”, але, коли буде потрібний, забере. Незабаром я обігнав частину колони й опинився в чоті „Крилача”. Він знав про історію з тифом від своєї тітки. Температура в мене ще трималася, але я виглядав трохи краще. Сказав мені, що запізнюємося і можемо не встигнути перетнути залізницю в Тухлі до приходу большевиків. Усе через сотню „Осипа”.

Біля Козевої ми зайшли в ліс якоюсь лісовою дорогою з високими жовтими глинястими берегами, і стали підніматися вгору. Десь там близько була гора Маківка, відома з Першої світової війни, де Січові Стрільці мали перший бій з царськими військами.

Чота „Крилача” була на лівому фланзі сотні „Бурлаки”, а інші частини зайшли до лісу праворуч від нас. Коли ми вийшли в лісі на гору і почали дорогою спускатися вниз, зліва залунали поодинокі постріли, а потім кулеметні черги. „Це не наші”, – зауважив Славко.

– Бери десять стрільців з кулеметною ланкою, – звернувся до мене, – і займай гору, що з правого боку, а я піду на ту, що зліва. Вони нас випередили і звідти можуть наступати.

Схил був доволі стрімкий, і я думав, що робити з конем. Правою рукою тримаю повідок, а лівою за коріння дерев, що виступають з-під моху, і намагаюся видряпатися якось тих кілька метрів, бо далі вже не так стрімко. Несподівано кінь зірвався попри мене на гору і я встигнув вхопитися за хвіст. За кілька секунд ми вже були на верху гори. Пробігли кількадесят метрів, прив'язав коня до дерева, пройшли ще трохи і залягли в якихось старих окопах. Перед нами по другий бік гори не було нікого. Тихо. Там, куди пішов „Криlach”, стрілянина припинилася. „Рен” не захотів ризикувати і вирішив не перетинати в цьому місці залізницю, щоб вибратися на гору Магуру. Вище Гребенова перед Тухлею вже були большевики.

Частина дорогою, інші лісом повернули на південь до Тухольки і якоїсь німецької колонії, здається, Аннаберг, тут переночували і вранці лісами вийшли на Лавочне.

Після стрілянини в лісі я відразу відчув, що зовсім здоровий. Голова перестала боліти, пульс і самопочуття нормальні, неначе кілька годин тому не був хворий. Коня віддав комусь, здається, під аптеку, тільки не Іванці. Не було змоги її шукати.

В Лавочному нас обстріляли мадяри з мінометів. Попереднього дня „Ренові” вдалося зустрітися з їхнім командуванням на цьому відтинку, попередити, хто ми такі та куди йдемо. Пообіцяли нам не перешкоджати. Тільки наші появилися на залізничному насипі, почався обстріл з мінометів. Кілька наших вершників поскакало негайно на конях на гору, звідки обстрілювали, і ті припинили. Серед наших представників був хтось із Закарпаття, що знав угорську мову. Мадяри виправдовувалися, що прийняли нас за большевиків. Це сталося приблизно коло півдня. Хтось був поранений і загинув мій коник.

Перейшли залізницю і розташувалися по хатах у східній частині села для відпочинку. Я потрапив до якоїсь хати на присілку при дорозі, що йшла до Волосянки. Люди були попереджені про наш прихід і приготували їжу. За останніх більше як два місяці я вперше так об'ївся. Донині пам'ятаю суп з великою квасолею і сушеними грушками – густий, приправлений підсмаженою мукою й цибулею. З'їв не тарілку, а велику глиняну червону миску. Люди зустріли нас, як своїх синів. Господиня ще хотіла додати, але я більше не міг. Кожен набрав на дорогу хліба, декому пощастило на сухарі, а запопадливіші напхали навіть у кишені сирої картоплі. Цей суп, чиста хата і привітна симпатична господиня запам'яталися на все життя. У Лавочному люди жили заможніше, ніж в інших селах, через які ми проходили.

Трохи відпочили і пішли до Волосянки. Останню добу дощ перестав, небо випогодилося, лиш зрідка сонце закривали невеликі хмари. У Волосянці знову трохи перепочили, пообідали, але скромніше, як у Лавочному, і під вечір були вже в Нижній Рожанці. Пригадую тих два села між горами, високо над рівнем моря. Клімат там холодніший. Казали, що пшеницю не сіють, тільки овес, трохи жита, картоплю і займаються вівчарством. В Рожанці переночували, а над ранком пішли на північ у ліс. Сотня „Бурлаки” вважалася найкращою і ми завжди йшли попереду відділу. Все жіноцтво, старші за віком та хворі залишилися по селах, щоб не завдавати клопоту для куреня на випадок боїв при переході фронту. Насправді там було більше двох куренів під одним командуванням „Рена”.

Зайшли в ліси, знову пішов дощ, вітер, холодно, – ще гірше, як попередніми днями. Ми на самій вершині Магури, висота якої 1363 метри над рівнем моря. Там

дощ не падає, але ми в самих хмарах, від яких зверху не накриєшся. Вітер переганяє їх хвилями, і хоч би як сушився біля вогню, за кілька хвилин ми знову мокрі, навіть обличчя, за шиєю. Інколи стає темно і на кілька метрів нічого не видно. На Буковому Берді висота однакова, але там хмари завжди були під нами. Погода тоді стояла краща, не було таких затяжних дощів. Можливо, що там хмари вітер переганяв глибокими долинами поміж хребтами гір з північного заходу на південний схід, а тут суцільний високий гірський масив стояв поперек хмарам, і вони не могли його оминати. Ми розводили вогнища під товстими віковичними смереками і так сушилися, стоячи дрімали, дехто справді спав. Висох один бік, поверталися другим. Хмари не давали довго бути сухим, та ще зі смerek постійно капало. Їсти не було що, хіба те, чим запаслися в Лавочному, Волосянці та Нижній Рожанці. Недарма я згадав тих, що прихопили в кишені сирі картоплі. Здається, раз на день давали якийсь суп, щоб трохи погрітися та обманути шлунок, але „Крилач” казав мені, що тут близько в лісах наших запасів нема, доставити продукти зі сіл неможливо, а головне, щоб большевики нас не завважили. Вони можуть легко оточити курінь якоюсь більшою військовою частиною з тих, що підтягують до фронту, не обов'язково НКВД. Усі ми розуміли це.

Вдень я кілька разів виходив на західний схил Магури і дивився на справжні Карпати вперше в житті. Поодинокі вершини, вкриті густим лісом, подібні були на темно-зелені копиці сіна, розкидані безладно на сірому безкрайому сінокоші хмар. Хмари, гнані вітром, то закривали, то відкривали їх. Вражала могутність якогось загадкового велетня-природи. Я справді милувався горами, якщо можна так сказати при тодішніх умовах. Поділився враженнями зі Славком, і він ще більше був захоплений. Ми довго стояли разом, пробували порохувати „копиці””.

На третій чи четвертий день перебування в лісах Магури Славко сказав мені, що сьогодні зранку починається моє чергування по табору. Треба перевірити стійкових, кулеметні застави, настрої у хлопців, чи нема хворих, може комусь щось підказати, порадити. Не завадить з кількома стрільцями обійти ліси довкола табору. При штабі були місцеві хлопці, старші чоловіки, які знали прекрасно терен, дороги, стежки, і з їхньою допомогою постійно надходила інформація про переміщення фронту, що нового в терені. Жодні топографічні карти чи військові розвідні групи не могли їх замінити.

Я почав з обходу табору. Попід саму вершину гори проходила дорога, по якій давно вже не їздили підводи. Йду повільно, оглядаюся, і несподівано праворуч, на відстані більше двадцяти метрів, побачив, неначе хтось сидить під старою смерекою. Мабуть, стійковий заснув, але зброї не видно. Тихо ступаю по м'якому настилі з обсіпаних роками хвойних шпильок смerek, обминаю великі камені, які стирчали з землі віками, підходжу, щоб не розбудити, приглядаюся зблизька і пізнаю, немов Іванка сидить. Звідки вона тут взялася? Сидить на невисокому камені, спина сперта о смереку, ноги зігнуті в колінах, на них та сама темно-зелена торба з червоним хрестом, яку вона тоді кинула на підводу, коли мене лікувала і посадила на коня. Спина разом з головою накрита зеленою плащ-палаткою чи плащем, а над чолом зроблений дашок виступає до переду, щоб згори на носа не капало. Очі заплющені і все обличчя мокре. Майже шепотом, щоб не налякати, питаю:

– Чого ти, дівче, плачеш?

– А я не плачу. – Подалася трохи до переду, глянула на мене здивовано.

– Ти?

– Я. А хто ж ще?

– А я думала, що тебе залишили в якомусь селі з іншими хворими. Питала дівчат, але тебе між хворими ніхто не бачив. Розшукувати не було змоги, зайнята була кількома хворими. Здивувалася, коли побачила коня без тебе. А ти знаєш, що він загинув від малярської міни?

Обтерла лице рукавом, трохи відкинула з голови накидку з дашком і обличчя повеселішало, посвітлішало.

– Як добре, що ти мене знайшов. А ти вгадав, – я справді плакала. Тільки не кажи, як тоді в Ступосянах, що я знала, куди й на що йшла. Сама знаю, але напевно сили волі замало. Погано вдома виховували.

– Знаєш, на кого ти тепер подібна? На мокру курку.

– Смійся з мене. Згадай, як ти виглядав, коли тифу злякався.

Удвох розсміялася, неначе ми десь вдома в хаті, а не на Магурі.

– Скажи, як ти тут опинилася. Всі дівчата залишилися по селах.

– Дуже просто. „Рен” зібрав нас, сказав, що краще буде, якщо всі дівчата залишаться між населенням, бо попереду можливі бої і не кожен здатний перенести такі випробування. Якщо є сміливі, він може взяти одну або дві, бо не вистачає медиків. Я згодилася першою, не думаючи. „Рен” ще поговорив зі сотенними, які мене знали трохи, і дав згоду. А тепер сиджу одна і боюся, щоб самій не простудитися, не захворіти. Нема навіть де трохи посушитися.

– Чому не підійдеш до вогнища до хлопців, не погрієшся?

– Я пробувала. Іду, чую здалека, що хтось щось розповідає, а всі сміються. Побачили мене, перестають сміятися і напевно думають, чого мене лихий між них приніс, не дав поговорити. Більше не пробувала. І нікого нема з близьких знайомих. Хоч би одна дівчина ще пішла, разом пожурилися би, може й поплакали би, – і то легше. Кілька разів обходила табір, шукала хворих, – ніхто не признається. Усі на мене дивляться здивованими очима, а що думають – не знаю. Ти не знаєш – ми ще довго будемо тут? Четвертий день голодні, і командири теж.

– Не страшно. Ще тиждень можна витримати на тому, що дають. Більше двох-трьох днів не будемо чекати. Кажуть, що большевики вже в Лавочному, вчора там було чути канонаду. Ми в них у тилу. У Волосянці та Рожанці далі нема нікого з військ. Тим селам пощастило, що фронт оминув їх.

Хмари вже не так надоїдливо налітали, і ми пішли до найближчого вогнища. Хлопці зраділи, коли побачили її, і дивувалися, чому сама раніше не підходила. Розповів їм про причину. Мені самому було дивно. Знав її завжди сміливою, ініціативною, самовпевненою, а тоді, мабуть, перевтома позначилася на її настрої, стала причиною депресії.

Я пішов далі, але попередив з цього місця далеко не відходити, щоб не шукати її. У чергового по табору було більше роботи, ніж я думав, чи, може, сам собі знаходив. Повернувся до неї під кінець дня. Вже висохла, погрілася гарячою водою чи чаєм з малинового листя. Настрій покращав і призналася, що не могла мене дочекатися. Ще вранці цікавилася, як я тоді так скоро одужав. Відповів їй, що в мене був дуже гарний симпатичний лікар. Розповів про перестрілку в лісі над Козевою, як коник витягнув мене на гору, і про те, що тоді відразу відчув себе здоровим. Аж сам здивувався. Щоб запам'ятала для майбутньої лікарської практики. У літературі чи на курсах про таке напевно не читала й не чула.

Перед вечором пообіцяв їй, що навчу, як треба спати в лісі в холодну погоду, щоб не замерзнути. Удвох назбирали сухого чатиння (хмиз із гілок смереки), підсушили

над ватрою і постелили під тією самою смерекою, де вона сиділа, тільки з другого боку, за вітром. Попередив, щоб ніколи не стелила сирими зеленими гілками, бо від них завжди холодно й сиро, а старі, навіть, якщо зверху промокли, швидко просихають.

Ми ще трохи посиділи, поговорили, навіть для настрою згадали про дитячий садок, покепкували одне над одним. У мене в наплечнику була звичайна домашня простиня. Віддав їй і сказав, що треба зняти з себе всю теплу одєжу, постелити на чатиння, закутатися в простиню, щоб уві сні не розкритися, а зверху шинелю, плащ-палатку чи плащ. Досить спину накрити чимось, а ноги всунути разом в одну ногавицю. (Це для чоловіків, бо тоді дівчата штанів не носили). Накритися треба з головою, щоб не пропадало тепло від дихання. Головне, щоб не замерзли спина й ноги. Ще краще спати удвох спиною до спини. Ніколи не замерзнуть, якщо разом накритися чимось одним.

Почало темніти. Іванка зробила все так, як радив: торбу з ліками поклала під голову, трохи погніздилася, заховала голову, я сказав їй „добраніч” і пішов.

На щастя, почало випогоджуватися, між кронами смerek на землю заглядали зорі, місяця не було. Пройшовся два рази дорогою, вздовж якої з обох боків тліли вогнища. Біля кожного чергував стрілець, підкидав дрова і слідкував, щоб у когось від іскри не загорілася одєжа. Інші дрімали, сидючи на полінах, поклавши голову на коліна, а деякі двійками лежали так, як я залишив Іванку. Не в кожного була палатка чи плащ і простиня. Рідко хто спав. Напевно думали про їжу, чи скоро вирушимо звідси і що далі. Тихі розмови не припинялися до самого ранку. Треба врахувати, що там опинився найсвідоміший елемент нашої молоді. У кожного була нагода відступити з німцями на Захід разом з іншими, але обрали найважчий шлях. Про якісь нарікання, сумніви, невдоволення не могло бути мови. Більшість з них була дійсними членами ОУН або співпрацювали. Тоді ідеї ОУН визнав і підтримав увесь народ.

Кілька разів підходив до Іванки, в темноті обережно обводив руками, чи де не розкрилася, але все було так, як залишив її під вечір. Сам пішов до найближчої ватри, сів на поліно під смерекою і задрімав. Напевно думав про Іванку – чому така молода гарна і розумна дівчина змушена в негоду поневірятися по лісах, ризикувати життям, не знаходити собі безпечного місця на рідній землі?

Тільки розвиднілося, я вже був на ногах. Знов перевірів „спальню” Іванки, пішов до штабу, який розмістився в дерев’яній хатині, збудованій німцями кілька тижнів тому. Таких домиків уздовж дороги на третій день ми бачили більше десяти. Нормальні акуратні хати з вікнами, дверима, східцями з поруччями, столиками, табуретками, тапчанами з гладких дощок. Неначе планували тут жити роками, а напевно знали, що на кілька тижнів. Німці все так робили: дороги, мости через річки тощо. І все швидко, акуратно, надійно, економно. Так же старанно морили голодом полонених у концтаборах, розстрілювали і спалювали євреїв у гетто, щоб слідів не залишити. Тут на Магурі довкола хат чисто, не видно вирубаних зайвих дерев. Навіть туалети кращі, як по наших селах. Про Схід України та Росію вже не кажу. Не було там розкиданого сміття, битих пляшок від горілки, порожніх консервних банок.

Попередніми днями я до штабу не заходив, бачив, що там місця мало для командирів. Того дня поговорив зі Славком, довідався, що сьогодні або завтра після обіду опустимося з гір на села. Там уже гуляють відділи НКВД, ловлять усіх чоловіків від підлітків до старих за п’ятдесят років, висилають на фронт, багатьох тримають по

тюрмах під слідством. Повернулися ті енкаведисти, які розстрілювали в'язнів по тюрмах наприкінці червня 1941 року.

Сонце вже піднялося доволі високо, яскраве проміння проривалося поміж смереками, сліпило очі, мокра земля дихала парою. Всюди тихо і фронту не чути. Я знов обережно підійшов до Іванки. Нічого не змінилося. Минуло, мабуть, п'ятнадцять годин, як вона заснула. Надолужує за тиждень безсоння. Вирішив не будити, прийду трохи пізніше. Нараз заворушилася, висунула руку, відкрила голову і, як мала дитина від радості, майже закричала: „Со-нце!” Побачила мене, питає, чому її не розбудив. Сказав, щоб одягалася, скоро прийду і щось їй покажу.

Далеко не відходив. Повернувся. Вона вже сиділа одягнена, причепурена, обличчя свіже, усміхнене.

– Сьогодні навіть не віриться, що ти вчора була подібна на мокру курку, – похвалив її. Тоді справді вона чомусь здавалася мені гарною, як ніколи. Можливою причиною були обставини, в яких ми знаходилися. Як квітка серед мертвої пустелі.

– Здається, я ще в житті ніколи так не спала. А якби ти не прийшов, мабуть, зовсім вибилась би із сил. Ти хотів мені щось показати.

Ми пішли удвох на те місце, звідки видно гори і хмари. Такого вона ще не бачила в житті. Під нами, куди очі сягали, гори вкриті темно-синіми лісами, освітлені проміннями ранкового сонця. Хмари не пролітали, як кілька днів тому, лиш де-не-де малі білі хмаринки, мабуть ті, що спізнилися, ліниво пересувалися поміж вершинами, обминали їх або потопали в зелені лісів. Видно було чітко контури вершин, цілих хребтів на заході за десятки кілометрів, рідко невеличкі плями зелених полонин. Я розповів їй про копиці сіна, але добре, що випогодилося і їх нема.

Пішли під смереку, посідали. Взяла торбу, розв'язала і почала нишпорити.

– Що там шукаєш? – питаю. – Я вже здоровий.

– Я всім своїм хворим даю один сухарик, а тобі тоді не встигла, забула. Тепер хочу повернути борг.

Забрав від неї торбу, зав'язав, як було, і поклав під смереку. Як би навіть усі сухарі з'їв – не наситився би, а так тільки, щоб дражнити себе, не варто. Сухарі ще пригодяться, – хто знає, що ще попереду. Не пропадуть.

Вона, сидячи, оперлася о смереку, хвилинку задумалася, а потім, легко усміхнувшись, каже:

– Знаєш, я не така вже патріотка чи героїня, як ти про мене, може, думаєш. Сюди на Магуру я прийшла ради свого брата. Він ще неповнолітній, соромиться бути коло мене, щоб хлопці не насміхалися, що ходить з нянькою. Знайомих у нього нема тут серед старших, зброї не довіряють, інколи послуговуються ним щось принести, зробити, що йому під силу. А він вважає себе дорослим, не гіршим від інших, і зі зброєю знайомий. Пройшов вишкіл ще за німців разом зі старшими. Кмітливий і не боягуз. На Буковому Берді вдалося його затримати біля себе, бо на вишкіл до табору молодших, як 17 років, не брали. А тут він думав, що я залишуся в селі з іншими дівчатами, пішов з куренем. Може ти ним заопікуєшся, тоді я буду спокійна?

Поговорив з „Крилячем” – згодився. Іванка відшукала брата, познайомила нас, наказала, як треба поводитись, і кудись пішла.

Хлопець виглядав старшим, як на п'ятнадцять років, чорнявий, мовчазний, зі серйозним виглядом. Намагався поводитись, як дорослий. Зрадив, коли дали йому справжнього кріса з набоями. Усі доручення виконував сумлінно, але завжди мовчки. Від мене не відходив, бо ні друзів, ні знайомих у нього там не було.

Відділ розділився на дві частини 1-го жовтня (Літопис УПА, т. 14, с.42). „Рен” з „Бурлакою” пішли на схід, а другий курінь під командуванням „Євгена” повинен був залишитись у Дрогобиччині. Про це я довідався на другий день.

Того самого дня, коли Іванка познайомила мене з братом, по табору був оголошений наказ збиратися в дорогу. Усі, розуміється, зраділи. Ще за дня зійшли з Магури дорогою вздовж потічка Сукіль, через село з такою самою назвою, а далі через спалену під час боїв Брязу (тепер село перейменоване на Козаківку). Села опустіли, лиш де-не-де господарі оглядали свої господарства, або ремонтували хати, щоб можна було повернутися перезимувати. Тут, напевно, точилися бої. На роздоріжжі стояли дороговкази, скільки кілометрів до Болехова та до Скольного.

Лісом оминули Камінку і під вечір прийшли до Труханова. Тут нас люди чекали з багатою вечерею – по мисці вареників на одного. Як добре, що туди ще не прийшла цивілізація з її тарілочками, на яку більше як десять вареників не покладеш, а в мисці і тридцять вміститься. З’їв двадцять штук, віддихався трохи і за хвилину – миска порожня. Господиня просить ще брати, кожен відмовляється, бо що можуть про нас подумати, але миску підставляє за добавкою. Тут ми переночували, тобто подрімали, не роздягаючись, сидячи, і над ранком вирушили на Сколе. Там відбувся якийсь погано організований бій з енкаведистами. Наша чота була на заставі з південного боку міста. Славко сказав мені, що „Євген” як курінний – це не „Рен”.

З Іванкою після Магури ми більше не зустрічалися. Ніхто з нас напевно не думав, що не будемо разом, або хоч близько. Брат теж про неї чомусь не згадував. На розмови часу не знаходилося.

Після Скольного коло полудня у селі Коростів ми перепинили кількадесят підвод з радянськими солдатами, які їхали на фронт. На кожному возі було їх кілька – від трьох до п’яти. Деякі лежали на соломі, інші сиділи або йшли пішки. Усі без зброї, переважно з України. Були молоді хлопці, були старі сиві, траплялися виписані з госпіталів ще не з зовсім загоєними ранами. Один показував нам перебинтовану руку. У багатьох діряві черевики, замість онучі – віхоть соломи, одежа теж стара, зношена, тільки шинелі їм видали нові.

Ми почали їх агітувати, переконувати, що вони не знають, за що і за кого воюють, більшість безглуздо гине „за родину, за Сталіна”, за те, щоб знову повернутися до колгоспів, працювати гірше, ніж раби, щоб удома в Україні вмирати з голоду, по тюрмах, на засланні в Сибір.

Вони байдуже слухали, мовчки притакували, кивали головами. Потім один вже старший солдат, віком під п’ятдесят років, родом з Чернігівської чи Сумської області (казав, що їде на фронт вдруге після госпіталю), з довгими вусами, які носять тільки в Україні, заговорив майже дослівно:

– Усе це ви, хлопці, говорите правильно. Але подумайте тільки, яка страшна навала суне зі сходу; це ж половина Азії і половина Європи. Німець який, і той не вистояв. Ще й американці допомагають. Гляньте, у кого з наших нові черевики, – і ті американські. А що ви зробите проти такої сили? Переб’ють, перестріляють, знищать, вишлють у Сибір. Ми вже таке бачили, пережили. Правильно кажете, що якщо гинути, то хоч знати, за що, а ми тут усі думаємо, що, може, не загину, якимось виживу. Ми знаємо, що ви якісь бандерівці, нас давно вже лякають вами і погляньте на кожного солдата. Йому байдуже, чи ви нас постріляєте, чи відпустите, бо з фронту мало хто повернеться живим та здоровим.

Пояснили їм, що воюємо не проти солдатів, а проти НКВД. Ніхто не думає їх стріляти, можуть не боятися.

Коні та вози – галицькі, забрані напевно в недалеких підкарпатських селах, розуміється, задарма. І солдатам, і коням усе байдуже, тільки ми усвідомлюємо, за що і проти кого воюємо, йдемо на смерть, щоб не жити рабами.

Через Коростів ми пішли в Майданські ліси.

Остання зустріч

Наприкінці січня і на початку лютого 1945 року морози ослабли, почалася легка відлига. Фронт пересунувся на терени західної Польщі. На Закерзонні в околицях Перемишля стали поширюватися чутки, що поляки мордують українців у змішаних селах по лівому боці Сяну. Важко було повірити, але появлялися точні цифри, дати, прізвища жертв. Крім того, у Перемишлі хтось з польської адміністрації офіційно заявив, що українці всі повинні вибратися на схід, а якщо не захочуть, то виженуть силою, відомстять за Волинь.

По селах польська міліція ловить наших чоловіків, – молодих і старих, – і вони додому не повертаються. Колишній мій зв'язковий від 1942 року в Перемишлі, Петро Товариницький з Корманич, був застрілений на подвір'ї своєї хати. В Аксманичах міліціонери вбили Володимира Федоришака і Володимира Чучка. Їм було тоді вже за тридцять.

Вся молодь виходить на день до лісу, починають створюватися озброєні відділи самооборони.

Після переходу фронту і значних втрат, яких зазнало підпілля, робота поступово стала налагоджуватися. Новий кордон між Польщею та УРСР, за один кілометр на схід від Аксманич, теж зруйнував колишні структури ОУН, зв'язки.

До Самооборонних кущових відділів (СКВ) почали вливатися учасники Карпатського рейду, які вдома в криївках трохи відпочили, набрали сил. Наприкінці січня в лісі над Корманичами мене зустрів брат Михайло і сказав, що прийшли зв'язкові з України, а з ними Іванка. Хоче щось мені передати. Сказав, де їх шукати. В лісі між Конюшею і Корманичами перебував тереновий провід. Я тоді ще не всіх знав.

Біля вогнища стояли незнайомі мені зв'язкові, кілька місцевих хлопців, а з ними Іванка. Вона була якась серйозна, задумана, неначе втомлена. На голові сіра тепла хустина, якась зеленувата куртка, – як завжди в неї все скромно і зі смаком. Я чомусь відразу подумав, що серед зв'язкових є її наречений, тому така холодна зустріч. Удаю, що не задля неї сюди прийшов, розпитую, як у них справи, про декого зі знайомих, а про Карпати ні слова. І вона чомусь немов забула.

Минуло кілька хвилин і вона звернулася до мене, але так, щоб інші могли чути, що принесла мені дещо від „Хмари”. Зі своїми порадила, коли будуть відходити, і сказала, що будемо коло церкви над Берендьовичами або в хаті під лісом.

Відійшли трохи, питаю, що принесла. Повернулася до мене обличчям, усміхнулася й каже, що нічого не принесла. „Хмара” просив привітати мене і радив бути обережнішим, не попадатися більше ні большевикам, ні полякам. Не завжди щастить, колись можу не повернутися. (Там знали, що в листопаді, грудні і січні під час облав я опинявся у руках большевицьких спецвідділів і вдавалося втекти).

– А чому ти переходиш кордон, ризикуєш непотрібно, адже тепер його большевики вже добре охороняють? – питаю наче з докором.

– Хотіла відвідати деяких давніх знайомих і може дістану дещо з ліків. У вас тут легше, бо в нас нема нічого в аптеках, усе йде на фронт. З ліками ти мені не допоможеш, як колись, але я вже дістала трохи пеніциліну і ще дещо. Набрала повну торбу.

Торба в неї вже не та, що на Магурі, трохи менша. Поцікавився, де її брат. Сказала, що воює, але де – не уточнювала і перейшла на іншу тему. Я не допитувався. Як повернулася додому з Карпат, – не пригадую. Напевно згадувала, тільки я не запам'ятав.

„Хмару”, який очолював підпілля у прикордонних теренах між Добромилем і Мостиськами, напевно цікавило, що робиться по нашому боці кордону. Іванка могла йому під час зустрічі передати те, про що довідалася від мене. Розповів їй про свої втечі за останні місяці. Я хотів за всяку ціну налагодити зв'язки з колишніми підпільниками в приміських селах під Перемишлем. Не врахував, що часи змінилися, на кожному кроці як не поляки, то большевики за нами полювали. 13 січня 1945 року востаннє втік з підвалу польської міліції в Динові через троє замкнених дверей, вулицями міста поміж військові патрулі. Там мене чекала неминуча смерть, та ще з катуваннями в польському стилі.

Тоді наших зловлених хлопців большевики відправляли на фронт, а мене чомусь два дні тримали в „Смерш” (большевицька контррозвідка) на допитах. Щось підозрівали. Прикинувся дурником, ходив з розкритим ротом, і повірили, але на фронт не відправили, віддали полякам. Утік тільки чудом, – інакше не можна сказати. Більше вирішив не ризикувати.

Ми з Іванкою вийшли на край лісу над Берендьовичами, стали за деревами. Погода була хмарна, але повітря чисте і видно на рівнинах усі села на відстані до 15 кілометрів. Трохи праворуч у долині перед нами – мої Аксманичі, які й вона добре знала. А там, далеко на сході за Нижанковичами, Мальговичі, де на святі Крут вона вперше до „старшого” звернулася на „ти”, ще й жартувала, що я її боюся.

– А там праворуч від Мальгович, під горою над річкою Вирвою окремо від села стоїть кілька хат. В одній з них я живу, – продовжила мою розповідь Іванка. – Звідти я йшла колись до Аксманич пішки рівно дві години. Ні на хвилину не затримувалася. Кілька разів перевіряла.

– А ось там за Берендьовичами з південної сторони села на горі – наш пастівник, де я малим щоліта пас коней. У лісі „в соснах” влаштовували перегони на чужих найбистріших, так, щоб господарі не знали. У мене, мабуть, найбільше пригод в дитинстві пов'язані з кінями. Там, під капличкою, підпалив смолу на сосні, трохи ліс не згорів. На щастя, здогадався закидати смолу болотом. Тоді літніми ранками в переддощову погоду добре було чути за кілька кілометрів, як косарі гострять чи клепають коси, як у Молодовичах скрипить вал на одній криниці, – господиня бере воду, а коли біля твоєї хати гудів поїзд, що йшов до Перемишля, ми знали, що вже за п'ять хвилин сьома.

– Справді так було. Коли ще була малою, мене вранці будили й казали вставати, бо поїзд уже поїхав.

– А мене, коли тато будили, казали: „Івасю, вставай, день, як бик”. Так само як „Бенедьо, вставай, день як бик” у творі Франка „Борислав сміється”. Ця фраза визначила моє ставлення до творчості Франка, якою я захопився на все життя і формував свій світогляд.

Так помалу, обмінюючись спогадами, ми дійшли до церкви. Розповів їй, що цій церкві, як розповідають люди, вже чотириста років. Може, десь написано, але я не зустрічав. Дуб перед самим входом – її ровесник. Там, унизу в березі, ми малими на другий день Великодніх свят стріляли зі саморобних пістолів, які називали масличками, або на дзвіниці дзвонили дзвонами. Один з них був тріснутий, і звук мав не такий дзвінкий, як другий. Недавно дзвони хтось зняв, щоб німці чи большевики не забрали. Тепер при большевиках дзвони ніде не потрібні.

Показав їй, що церква збудована з товстих дубових брусів без цвяхів, двері низенькі, і, щоб зайти до середини, треба було всім нахилитися. У церкві місця мало. Скільки пам'ятаю, більшість віруючих завжди під час Служби Божої стояла надворі. Коло церкви – старий занедбаний цвинтар.¹

Ми сперлися о поперечину зруйнованої огорожі, далі обмінювалися спогадами. Я хотів розбудити в неї той завжди погідний, жартівливий настрій, який ніколи не покидав її, вставляв обережно якісь підбадьорюючі репліки, але вона не підтримувала їх, як колись. Розмова не виходила, паузи ставали чимраз довшими. Зрідка наші погляди зустрічалися і негайно повертали голови на рівнини й села.

– А не думала ти над тим, щоб перебратися сюди до нас на терени під Польщею? – спитав її несміливо.

– У вас тут справді вільніше, легше. Можете вдень у лісі вогонь розводити, на ніч заходити в села, а у нас та босячня лазить днями й ночами по селах, лісах у будь-яку погоду. Вони не хочуть їхати на фронт, лізуть зі шкіри, щоб вислужитися. Адже тут менше небезпеки, ніж на фронті. На прикордонних заставах чи там, де стаціонують, їх, мабуть, не годують, бо завжди голодні, заглядають насамперед до горшків на кухні, тягнуть, що під руки попало.

Наші хлопці сидять по криївках, знають, що на фронті їх без зброї женуть під дулами автоматів на передову на певну смерть, а так удома в криївці є ще якась надія вижити. Заарештованих катують на допитах, часто розстрілюють по дорозі. Не всі наші озброєні, не всі беруть участь у підпіллі.

Трохи задумалася і продовжила.

– Якщо б я сюди перейшла, хто тоді там за мене залишиться? Знаю всіх людей у кількох селах, більшість криївок, зв'язки. Мене теж люди знають, не бояться, довіряють. І хворі серед населення до мене часто звертаються. Кілька днів тому вночі привели двох поранених десь з-під Добромиля і „Хмара” пише коротко: „Оксано, тільки на тебе надія”. Цей пеніцилін для них. Тепер думаю, як перейдемо кордон, а далі, чи встигну до ранку додому. Полями навіпростець небезпечно, селами тим більше, лісами далеко. Останнім часом почали, здається, мною пильніше цікавитися прикордонники з Нижанкович. Майже щодня заходять до хати, питають, де я. Сьогодні вдома напевно будуть виправдовуватись, що кудись пішла, не сказала. Чи не доніс хто на мене? – Задумалася і додала: „Хіба ж я можу їх усіх залишити і перейти сюди, бо тут легше?”

Вона говорила наче тільки для себе і дивилася на схід на села, про які згадувала.

Не знаю, чи колись комусь вдасться описати про „подвиги” спецгруп НКВД на землях Західної України після переходу фронту влітку 1944 року. Вихованці сталінсько-берієвської школи, озвірілі під час війни, вони знаходили розвагу в знущаннях над безборонним населенням. Сьогодні, коли пишу ці рядки (22 жовтня 1993 року) Міжнародний суд розглядає поведінку сербської армії на теренах Боснії.

---

¹ 29 КВІТНЯ 1947 РОКУ ПІД ЧАС АКЦІЇ „ВІСЛА” ПОЛЯКИ СПАЛИЛИ І ЦЕРКВУ, І ДУБА.

До такого варварства могли дійти тільки вихідці із суспільства, яке півстоліття сповідувало ідеї марксизму-ленінізму.

У прикордонній смузі з боку УРСР, крім застав, ще були спецгрупи по малих містечках по 20-30 солдатів на кілька сіл. Діставалося людям в українських селах і на польському боці. В хатах заможніших господарів перевертали все – шукали бандерівців, доки не знайшли якогось взуття чи одягу, і тут же перезувалися, а одяг міняли на самогон із закускою. Про хромові чоботи „для генерала” знало все населення. Це не анекдот. Ще в 1939 році, коли нас „освободілі” перший раз, або, як казали люди, за коротких совітів, хромові чоботи і годинники були причиною нещастя не для одного.

Я розповідав Іванці про стан у наших теренах. Ми передбачали, що тільки війна закінчиться, поляки за нас візьмуться. Важко було передбачити щось, особливо наскільки Москва стане „большевизувати” Польщу, і чи зможуть поляки відстояти свою сумнівну незалежність. Здається, що тоді якоїсь програми чи конкретного плану дій у нас не було, хіба вище в Крайовому Проводі. Працювали над створенням відділів самооборони сіл, бо цивільні поляки по селах щораз частіше заявляли про помсту за Волинь. При кожному відділенні міліції було по кілька „волиняків” – поляків, що втекли з Волині в 1943 році. Поодинокі розстріли та грабежі українців частішали.

Про ситуацію в околицях часто вели розмови удвох з „Крилачем”, прогнозували, приймали деякі рішення. Він підтримував контакти з тереновим проводом, а я чекав своєї черги – що накажуть чи куди пішлють, але без роботи не сидів. Після смерті Якова Чорнія наприкінці грудня 1944 року – мого підпільного зверхника ще за німців – я не мав визначеної функції.

До 1944 року подібні стосунки, як з „Крилачем”, були між мною і „Хмарою”. Позналилися ще навесні 1942 року, коли я працював бухгалтером в Союзі кооперативів у Перемишлі, а він комендантом української поліції, здається, в Добромилі. Ми з ним різні за характером, але відразу після першої зустрічі між нами створилася атмосфера взаємної довіри. У нього не було навіть середньої освіти, однак вражала вроджена здібність, кмітливість, проникливість, високий рівень свідомості до самопожертвування. У розмовах з ним, як і з „Крилачем”, ніколи не дотримувалися правил конспірації – завжди повна довіра і щирість.

„Хмара” – Юрко Батіг, народився 1911 року на хуторі Новини коло Яворова Львівської області, сидів за Польщі в тридцятих роках у тюрмі юнаком за підпали панських скирт. Там познайомився ближче з членами ОУН і пройшов добру підпільну школу. Вдруге сидів у центральній тюрмі в т. зв. „Свентокшиже” близько Ченстохови, де тримали особливо небезпечних політичних в’язнів.

Тепер нас ділив кордон, і ми не мали змоги зустрічатися, як колись. Через зв’язкових дещо усно передавали один одному. Не листувалися, щоб записка не попала на кордоні. Через Іванку випала нагода поінформувати його про те, що діялося в нас*. Таких, як „Хмара”, енкаведисти знищували і не залишали ніяких слідів за ними.

Щоб не замерзнути, ми з Іванкою від часу до часу прогулювалися вздовж краю лісу, відходили від церкви більше сотні метрів і знову поверталися, щоб нас не шукали зв’язкові. Іванка більше мовчала, а я говорив одне, а думав про неї. Дивувався, що молода сільська дівчина, навіть без середньої освіти, може бути такою непохитною у

---

* „ХМАРА” ЗАГИНУВ У 1950 АБО 1951 РОЦІ, ЗДАЄТЬСЯ, В ОКОЛИЦЯХ ДОБРОМИЛЯ, АЛЕ КОЛИ, ДЕ Й ЗА ЯКИХ ОБСТАВИН, ЙОГО СИНОВІ БОГДАНОВІ, ЯКИЙ ЖИВЕ В СОКІЛЬНИКАХ КОЛО ЛЬВОВА, БАГАТЬОМ ЗНАЙОМИМ ТА ІСТОРИКАМ-ДОСЛІДНИКАМ ДОСІ НЕ ВДАЛОСЯ УТОЧНИТИ.

своїх поглядах, відданою боротьбі, людям, навіть ціною власного життя. Слова: „хіба я можу їх залишити...” були сказані так щиро, спокійно, переконливо, що я навіть трохи каявся за своє запитання. Того дня вона в моїх очах неначе виросла чи подорослішала, і я згадав недавню розмову з „Крилачем”, коли побачив кількох дівчат з Перемишля в лісі. Спитав його, що за підпілля з дівчатами, що їм тут робити. Він заспокоїв мене, що їм буде чим зайнятися в тих умовах, і щоб я не ставився так легковажно до них. Тепер переконався, що мало знаю дівчат. Навіть, якщо б Іванка сюди перейшла, то я намагався би з нею не зустрічатись.

Прийшли зв'язкові. Перед тим я спитав її, чи провести їх до кордону. Категорично заперечила. Хлопці дорогу знають не гірше від мене, а повертатися одному назад не дуже безпечно. Можу потрапити на засідку. До вечора залишалось ще більше години. Вони встигнуть дійти до краю лісу над скелею в Дубнику, приглянутися, що робиться по селах, і, може, вдасться перейти через Вісько. Там повинні їх зустріти. Якщо не через село, то за Новосілками в лісі буде чекати боївка для прикриття.

Зв'язкові йшли попереду, а ми удвох трохи відставали. На краю лісу спинилися, щоб подивитися, що робиться в Берендьовичах та Аксманичах. Усюди тихо, навіть собак не чути, тільки дим з коминів нагадував, що там живуть люди зі своїми турботами так, як жили тут століттями. Погода була тиха і кількадесят сірих стовпчиків диму плавно піднімалися над хатами до неба, немов змагалися, хто вище дістане. Їм байдуже, що десь там точиться жорстока людожерська війна, люди за якимись неписаними законами історії винищують себе взаємно, і що Іванка повинна сьогодні перейти кордон з ліками для хворих. Може перейти, а може й загинути. Приємний запах диму ми відчули ще в середині лісу. Здавалося, що від нього ставало тепліше.

Ми з Іванкою підійшли трохи лівіше від зв'язкових, які оглядали Берендьовичі внизу, і стали дивитися, що робиться в Аксманичах. Несподівано вона повернулася до мене, взяла рукою за комір моєї куртки, розсміялася щиро, як колись, і питає:

– Чого так зажурився? Все буде гаразд. Скоро весна, зазеленіють поля й ліси, і я буду частіше приходити сюди за ліками. Вітай від мене тата, сестру і братів. Я була колись у вашій хаті, два чи три рази, і всі до мене відносилися дуже прихильно. Казали, що ти вдома рідкий гість уже роками, звикли, а мене, коли нема день чи два, всі переживають. Ось тепер мама й сестри напевно думають про мене. Другу ніч не буду вдома, бо до ранку можу не встигнути, якщо не перетнемо кордон коло Віська. В цьому селі большевики нічого не можуть зробити. Ніхто з ними не хоче розмовляти, навіть малі діти уникають їх демонстративно. В кожній хаті надійна криївка.

Я, щоб підтримати її настрій, запитав, чи вона бачить звідси місце, де стоїть наша „Просвіта”, і де вона колись босою танцювала з дітьми „Аркан”, а я дивився з-за верби.

– Чому не бачу? Ось там Куземкова хата, а нижче під скелею – читальня. Тільки її не видно – закрита вербами і вільхами, що над потоком. І той день пам'ятаю. Ти постояв трохи, а коли я повернула дитяче коло, щоб тебе бачити, не оглядаючись, ти злякався і втік.

А тепер мені пора йти. Ти стань під цією старою сосною, її далеко видно, і дивися, як ми перейдемо село, а потім будемо ось тією доріжкою-узвозом підніматися на протилежну гору. Вийдемо за поля на край того лісу і звідти я помахая рукою, а ти мені. Тут недалеко, буде видно.

Невеличке село Берендьовичі – близько сорока хат – розкидане вздовж потічка між двома горами, і я скраю лісу від північної сторони мав змогу бачити кожну хату, вуличку.

На прощання потиснув руку кожному зв'язковому, Іванці останній, просив вітати „Хмару”. Вона весело усміхалася, легко збігла крутим берегом на дорогу, повернулася, помахала ще раз рукою і пішла з хлопцями вуличкою поміж хати. На одному подвір'ї затрималися, мабуть цікавилися в господаря, що нового, і через кілька хвилин, на відстані кількох метрів один від одного, піднімалися узвозом на протилежну гору. Іванка йшла останньою. Перед лісом спинилися, і всі стали мені махати руками. Трохи перепочили і пішли.

А я стояв на місці й думав, чи не піти мені до Дубника на край лісу (відстань до 5 кілометрів) і послухати хоч, чи не стріляють у Віську або в Новосілках. Але чим їм допоможу? Згадував слова Іванки, що скоро весна, зазеленіють поля й ліси, а я не сумнівався, що скоро большевики зроблять кордон таким, як до 1939 року над Збручем, що миша не пролізе.

На другий вечір я з лісу прийшов додому. В селі нічого нового. Ще минуло спокійно кілька днів і я заспокоївся, що кордон перетнули без перешкод.

У нас настало коротке затишшя. Большевицькі прикордонники і спецвідділи НКВД перестали робити облави в українських селах на терені Польщі. Бували рідкі випадки, але не такі масові, як до середини січня. Налітали несподівано, казали, що шукають бандерівців, але, коли понаїдалися в хатах, інколи напилися самогону, припиняли шукати „бандьорів” між каstrулями, в шафах та скринях.

Цікаво, що серед облавників майже не зустрічалися солдати зі Східної України. Переважно з Росії або Середньої Азії. Іванка теж говорила про це.

Ми далі організували по селах відділи самооборони, збирали зброю, перекидали туди, де більше загрожувала небезпека, а роботу в рівнинних селах, далі від лісів і в самому Перемишлі, перебрали дівчата. Тепер вже і я не сумнівався, що без них підпілля не зможе обійтися.

В перших днях березня сталися події, яких ніхто не сподівався. У Вільшанах, українському селі між лісами, польська міліція з Красичина й Бірчі 5 березня 1945 року розстріляла дванадцять осіб. Тоді було холодно, випало багато снігу. Серед жертв – знайома зі школи в Перемишлі Арета Сенишин. Її замордували разом з мамою, а батька – директора школи – тієї ночі не було вдома. Брат загинув, здається, за німців. Арета молодша від мене на чотири або п'ять років, завжди весела, жартівлива і збиточна. Добре грала у волейбол, брала участь у спортивних змаганнях, бігу, стрибках і всюди була першою. Зі всіма задиркувата, але вчилася добре. Була на два класи нижче від мене. Одного дня в школі під час перерви хлопці з дівчатами грали у волейбол, а я стояв під липою і читав якусь книжку чи розв'язував задачі з математики. Арета, з якою я ніколи не розмовляв, тільки вітався при зустрічі, підійшла до мене, вихопила книжку з рук і сердитим тоном каже: „Та скільки можна читати? Чому не граєш?” Вдарила мене книжкою по голові, віддала комусь потримати, і я змушений був послухати її. Грав я посередньо, здається, гірше від неї, але від того дня ми завжди грали в одній команді.

І ось я довідуся, що її замордували. Мати Арети походила з польської родини, але вважалася українською патріоткою, брала активну участь у культурно-просвітницькому житті села.

Того самого дня, коли рознеслася вістка про близькі Вільшани, люди заговорили про ще страшнішу подію: 40 кілометрів на захід від Перемишля 3-го березня вимордували ціле українське село Павлокому. Ми з „Крилачем” думали, що люди в паніці щось перебільшили чи переплутали з Вільшанами. На другий день вже були точні дані в теренового проводу, що в Павлокомі загинуло ціле село – від дітей до старців і жінок. Те саме розповідали ті, що повернулися з Перемишля з базару. Це вже не чутки, а страшна дійсність. Сьогодні навіть у польських публікаціях наводиться цифра: 365 вбитих, серед них хлопці старші чотирьох років і дівчата старші семи. У творі професора Петра Потічного з Канади про Павлокому є повний список на 373 особи.

Я отримав доручення перейти з кількома стрільцями до сусідніх з Вільшанами сіл і вияснити, що можна зробити для їхньої оборони. Ніхто вже не сумнівався, що поляки від погроз перейшли до дій. Це тільки початок.

У лісі над Брилинцями зустріли майже всіх людей зі села з дітьми, подушками, перинами. Усюди плач дітей, жінок, а чоловіки з вилами, сокирами стояли окремими групами. Побачили нас, обступили, стали цікавитися, що з ними буде, як оборонятися. У них в селі тільки кілька хлопців мають зброю. Тепер охороняють село, допомагають людям забрати до лісу худобу, продукти. Пригадую, що того дня сипав мокрий сніг, сиро, погода неприємна. В берегах потічків ревіли голодні корови. Така сама картина в лісах над Рікшичами, Вільшанами, Тисовою та Кречковою. Я повинен був з'ясувати, скільки в кожному селі зброї, чи зможуть оборонятися, і де потрібна підмога. Найкраще була озброєна Тисова, але все село сиділо в лісі від Кописної. На Тисову могли напасти поляки з Гути Березької, яка знаходилася за лісом за 4-5 кілометрів, або міліція з Бірчі та Красичина. Найгірше положення було в Рікшичах (близько Красичин і польське Залісся) та в Кречковій по сусідству з Гутою Березькою.

Поляки всюди були озброєні, бо в 1939 році, коли польська армія відступала перед німцями, вони всю зброю залишили в польських селах. В околицях Перемишля таких сіл мало, в середньому одне на кільканадцять українських, – але завдяки зброї мали змогу володіти ситуацією. Наше населення і підпілля не були готові до такого несподіваного розвитку подій, і тепер треба було діяти негайно. Сили були занадто нерівні. У нападах на українські села брали участь військові частини з АК (Армія Крайова), АЛ (Армія Людова), БХ (Батальйони Хлопске), міліція і неодмінно звичайні злочинські банди кримінальних злочинців та селяни зі сусідніх польських сіл, які використовували нагоду для грабунків. У квітні в нападах на українські села брав участь навіть польський ксьондз з Бабич Францішек Журавський, родом зі села Дрогобичка коло Дубецька. Рівень життя в польських селах був набагато нижчий, ніж в українських.

Після Вільшан і Павлокоми на кілька тижнів настала тиша перед бурею. Поодинокі напади і вбивства не припинялися.

Одного вечора я зайшов додому переодягнутися. В селі снігу майже не було, пахло весною. Тато стояли перед хатою, наслуховували, хто йде. З поведінки Азора вгадували, що я або Михайло. Він чув наші кроки за сотню метрів. Привіталися.

– Я ось так кожного вечора стою перед хатою на подвір'ї з Азором і чекаємо, чи не йде котрийсь з вас. Перед вечором Андрій повернувся з лісу над Берендьовичами. Довідався тільки, що вас тут близько нема – пішли в ті сторони, де поляки вимордували людей. А ти чув, що москалі Іванку зловили?

– Де? – питаю. – На кордоні?

– Ні. Десь там у Боршевичах, коло її хати. Кажуть, що побили майже до смерті. Може, вже не живе. Ціле село про неї говорить. І що такого могла зробити тим дикунам молода дівчина, щоб так її катувати? Коли ж то перестануть усякі зайти знущатися над нами на нашій землі? А поляки що витворяють?

У наших околицях близько польських сіл не було. Могла напасти міліція, польське військо, або большевицькі прикордонники. Частина молоді зі зброєю пішла на підмогу загрозеним селам.

Розповів татові про останні події, сказав, що з Михайлом не зустрічався. Трохи поспав дома і після півночі пішов до лісу.

Минув тиждень чи більше. У лісі над Конюшею, близько гори, яку здавна чомусь називали Шибеницею, була назначена відправа підпільного активу і командирів самооборонних відділів. Ще до початку наради ми обмінювалися інформаціями про стан справ в околиці. Кожен робив, що міг, приймали самостійні рішення, не чекали наказів згори, а тепер робили висновки, радилися, що робити далі. Ніхто не сумнівався, що Вільшани і Павлокома – це тільки початок. Сподівалися нападу на Тисову та Ісканію. Там самооборони були добре організовані.

До мене підійшов зв'язковий від „Хмари” – один з тих, які були тоді з Іванкою. Привіталися і відійшли вбік.

– Ви чули, що сталося з Іванкою? – запитав він.

– Чув. А де її зловили?

– В Боршевичах, недалеко від її хати. За нею давно стежили, робили засідки. Вона знала про це, але тоді треба було надати допомогу в криївці одному важко пораненому, та ще в сусідній хаті захворіла мала дитина. Коли вийшла з другої хати, не повернула на дорогу, а садами, щоб ніхто її не бачив, попрямувала додому. Москалі зауважили її з дороги і в садах наздогнали. Забрали до Міжинця на заставу, там сильно побили, але вона ще могла сама йти. Водили аж до Мостиськ, а звідти пішки до Нижанкович. Тут над нею знущалися найгірше. Били її при свідках – на очах у кількох місцевих заарештованих. Це була їхня методика. Інколи брали з Нижанкович чи сусідніх сіл підозрілих людей, часто жінок і дівчат, і при них тортували жертву, щоб таким чином відлякати населення від співпраці з підпіллям. Коли когось розстріляли або замучили, виставляли на кілька днів тіло напоказ, щоб люди пізнавали. Заарештовані не завжди називали своє справжнє прізвище, щоб не переслідували рідних. Родини загиблих відразу вивозили в Сибір. Людей часто зганяли під автоматами, щоб пізнавали закатованих.

Те, про що тут розповідаю, напевно, не все почуте від зв'язкового. Про катування Іванки я чув подробиці ще тоді не від одного по селах.

Коли привели її, здається, на заставу, ще трималася на ногах і говорила притихлим втомленим голосом. Обличчя посиніле, очі підпухлі від побоїв. Люди відразу не пізнавали її. До кімнати, куди її привели, і де сиділо кілька свідків, зайшли два підпиті чекісти і відразу накинулися на неї з криком та матюками. Питали, чи скаже їм, куди вона тоді ввечері ходила, де криївки, кого лікувала. Вона, здається, відповіла, що не їхня це справа, куди ходила. Куди їй треба було, туди й ходила. Обізвала їх зайдами, катами. Тоді й почалося. Били кулаками, ногами, куди попало, а потім ще на землі. Один втомився, став збоку, а другий продовжував: „Ето тебе бандеровская, такая-сякая... за самостійную Україну, а ето тебе за твого Бандеру...” Другий збоку підказав, що ще за Петлюру.

Іванка спочатку, зціпивши зуби, мовчала, тільки тяжко дихала, а потім затихла зовсім. Чекіст у приступі озвіріння почав стрибати їй по животі, грудях, не перестаючи від люті матюкатися. Ще такої не бачили. Відчинилися двері з кабінету, і зайшов офіцер.

– Ну, што? Молчіт? – спитав спокійно.

– Молчіт сука бандеровская. Самостійной України захотела. Я ей покажу самостійную Україну.

Мабуть так, на мою думку, відповів своєму начальникові вихованець берієвської фірми. Якщо хтось сумнівається у правдивості моїх слів, раджу звернутися до тисяч наших, колись молодих дівчат, сьогодні не реабілітованих пенсіонерок, і вони згадають, як з ними поводитися під час допитів.

Офіцер нахилився, підняв Іванки руку, відпустив і рука впала на підлогу.

– Вона ж не дихає. Треба викликати лікаря, хай складе акт. – І пішов до кабінету.

Ці два вирішили по-своєму. За ноги виволокли Іванку на підвір'я. Повернулися задоволені і той перший, не так втомлений, звернувся до присутніх: „Ось так будемо розмовляти з вами, бандерівцями. Ми вам покажемо самостійну Україну”.

У дверях знову появився начальник. Його, мабуть, здивувала тиша.

– Вона надворі між собаками. Там або відійде, або домерзне, – пояснили йому.

Начальник звернувся до присутніх і сказав, щоб ішли додому і розповіли всім, що їх чекає, коли не перестануть думати про самостійну Україну.

Надворі було темно. Слабе світло з вікна падало на нерухоме тіло Іванки.

Хтось прочитає ці рядки і подумає, що я трохи переборщив. Згідний, що не все так було, але можу запевнити, що ще страшніше, жорстокіше, – справді по-большевицьки, по-ленінськи, по-московськи. Те, що розповідав зв'язковий, я чув ще не раз від людей в Аксманичах та сусідніх селах. І про те, що Іванка обізвала їх зайдами, катами, і що не їх справа, куди вона ходить, або що робить у своєму селі. І як вони оскаженілі від люті стрибали по ній чобітьми, примовляючи, за кого та за що; і офіцер підняв руку, опустил на землю, сказав, що треба викликати лікаря, скласти протокол чи акт. Я тільки не повторював багатоповерхової нецензурщини, без якої справжня народна російська мова втратила би усі свої принади.

Ще по дорозі до Нижанкович Іванка в якомусь селі просила знайомого господаря повідомити її рідних, що вона нічого не сказала і не скаже, – щоб не боялися.

Розповідь зв'язкового я не переривав. Здається, тоді на заставі був хтось з Боршевич і бачив усю цю сцену. Такі методи большевики практикували часто, щось наче очна ставка. А, може, хтось з присутніх не витримає, злякається, проговориться.

У листопаді 1948 року в Норильську в четвертій зоні зустрівся з Жуковським з Нижанкович. Він мешкав коло костела в провулку. Було йому вже за п'ятдесят, за фахом столяр-мебльовик. Це його погубило. Наприкінці 1945 року його та ще кількох мебльовиків високої кваліфікації з Нижанкович і Добромиля заарештували, в чомусь звинуватили, – щось подібне, як знав, а не сказав, або міг знати, а не знав, – підібрали відповідну статтю Кримінального кодексу і всім винесли вирок по десять років позбавлення волі. Завезли до Москви, і там вони виготовляли меблі для кабінетів високого партійного та військового начальства. У 1948 році котрийсь з них щось напевно „голосно подумав” в антисовєтському дусі, або спровокували якусь розмову, і всім замінили вирок з десяти на двадцять п'ять років. Можливо, що закінчили виготовлення потрібних меблів. Жуковський не приховував своєї ненависті до злочинної суті большевизму, не завжди враховував, хто його слухає. Відразу після

першої зустрічі ми довго не могли наговоритися, – згадували всіх і все. Несподівано для мене він почав розповідати про Іванку. Захоплювався її мужністю. Здається, він сам або хтось з його близьких був свідком її допитів. Казав, що вона тоді була прикладом для багатьох.

Норильський клімат йому, напевно, не підходив, бо через кілька тижнів опинився в лікарні після серцевого нападу. Влітку 1949 року я вже не міг його відшукати в зоні. Не пригадую, що з ним сталося. В Нижанковичах теж не було часу та змоги шукати його рідних.

Іванка таки вижила. Її забрали до лікарні, і там майже повернули з того світу. Зв'язковий розповідав, що лікарі не знають, чи довго вона проживе, – може померти будь-якої хвилини. Тіло чорне, а найгірше те, що всередині все пошкоджене. Годують її штучно. Попався якийсь дуже добрий лікар і молодший персонал. Біля лікарні постійно чергує озброєна охорона, щоб наші її не викрали.

Хлопець ще нагадав, що тоді, коли вони попрощалися зі мною в лісі над Берендьовичами, по дорозі Іванка не промовила ні слова. Щось немов передчувала. Такою вона ніколи не була.

Я чомусь забув спитати про її брата, якого доручила мені на Магурі в жовтні 1944 року. Тепер навіть до нього приглядався, чи це не він, але той був молодший і нижчий на зріст.

Від 11 по 19 квітня 1945 року поляки знову вимордували в околицях Перемишля кільканадцять українських сіл: Березку й Бахів 11 квітня, Скопів, Волю Кривецьку та кілька інших по лівий бік Сяну між Диновом і Перемишлем – 15-го, Малковичі – 18-го, а Пискоровичі за Ярославом – 19-го квітня. За даними польських дослідників там тоді загинуло близько чотирьох тисяч українців. Подібні події відбувалися на північ від Ярослава.

Я отримав завдання перейти до 4-го району, де люди найбільше постраждали від польських банд. 21 квітня наш курінь зліквідував найактивнішу банду в Борівниці без жертв серед цивільного населення, а 29-го відбулися переговори з АК, і в наших теренах запанував на якийсь час мир.

Додому було майже шістдесят кілометрів і я навідувався туди раз на місяць або рідше, коли викликали в якійсь справі до Проводу надрайону. Кожного разу тато або сестра розповідали мені останні новини про Іванку. Вона ще жила. Лікарі зрізали з неї шматками побите тіло, яке не переставало гноїтися. Стан дуже тяжкий.

„Чміль” з боївки першого району – Йосиф Красуцький з Корманич, мій давній друг, – розповідав, що обговорювалося питання, щоб викрасти Іванку і переправити її через кордон на наш бік. Здається, вона відмовилася. Сам план не зовсім реальний. Не те, що йти, а сидіти тоді ще не могла. До кордону більше кілометра чистим полем, підводою під'їхати неможливо. А далі що? Де, як та чим лікувати? У лісі чи в криївці в селі?

Наприкінці 1945 року я знав, що вона ще живе, охорону зняли, дозволили мамі забрати її додому. Ходити не може. За хатою постійно стежать. Щодня навідуються до них прикордонники.

Я часто розповідав про Іванку знайомим у концтаборі в Норильську, пізніше на волі. У пам'яті чи в уяві залишився портрет лікаря, який врятував їй життя. Я чомусь думав, що це був якийсь старший досвідчений хірург з місцевих, якого чомусь не

посадили. Тільки в 1991 році в Боршевичах довідався, що це була лікар Семко зі Східної України, а їй допомагали дві медсестри, теж східнячки – висока чорнява Маруся і трохи менша Таня. Ходили чутки, що Маруся допомагала підпільникам ліками. Семко, напевно, комуністка, а дівчата – комсомолки, бо інших працювати в прикордонній зоні не допустили би.

Того дня, коли на заставу викликали лікаря, Іванку хотіли відправити до Дрогобича, де тоді знаходився обласний відділ НКВД, для продовження допитів, але Семко не дала згоди. Переконала їх, що Іванка в дорозі помре і забрала її до лікарні.

Наведу ще кілька прикладів, як большевики допитували наших дівчат. У другій половині жовтня 1947 року я опинився у Ряшеві в Польщі в тюрмі. Слідчу групу, яка займалася справами УПА, очолював майор Врублевський, присланий з Москви, а йому підчинялися полковники Дуда та Хілінський і якийсь капітан Байовський. Врублевський польської мови не знав, розмовляв тільки російською, Федір Дуда походив з України, Хілінський народився у Фастовці Київської області, польської мови теж не знав. Байовський родом з Дрогобича, вважався найжорстокішим садистом, польською володів вільно.

Поляки-в'язні, що сиділи зі мною в дев'ятій камері на вул. Ягайлонській, 22, розповідали, що в одній з камер сиділи дві українки, рідні сестри. Старша не признавалася на допитах ні до чого. Тоді привели молодшу, ще неповнолітню, один з офіцерів зловив її за ноги і з розмахом бив головою о стіну. Старша закривала очі руками і кричала, а полковники ловили за руки, щоб не могла закрити обличчя. Про це в камері розповідав місцевий наглядач, який усе бачив. Обслуга тюрми між собою і навіть при мені називали їх „бандою Врублевського”.

Я у своїх спогадах „Де срібнолентий Сян пливе...” не згадував про цей випадок, бо читач може не повірити, особливо молоде покоління, яке того не пережило.

1990 року восени в Нью-Йорку зустрівся з групою краян на якомусь святі в молодіжному таборі Елленвіль. Я розповів, що сидів у Ряшеві, але про двох сестер не згадував. До мене підійшла якась жінка і сказала, що й вона тоді там сиділа зі старшою сестрою. Її брали за ноги і били головою об стіну. Я не сумнівався, що цей випадок хтось описав. Домовились ще зустрітись і поговорити, але чомусь не записав ні прізвища, ні адреси. Під кінець дня до кого я тільки не звертався, щоб допомогли її відшукати і записати подробиці, ніхто її не запам'ятав. Десь, мабуть, жила скромно, не брала участі в житті української громади. Її старша сестра померла в тюрмі, або її розстріляли.

Тоді в Нью-Йорку Микола Лебідь сказав мені, що в Черкасах живе Ірина Козак, колишня зв'язкова Крайового Проводу. Прізвище по чоловікові, який давно помер, Коровіна.

Повернувся до Черкас, відшукав у довіднику номер телефону, подзвонив і сказав, що шукаю Ірину Козак. Зайшов у гості. Знайомство було приємним, тем для спогадів не на дні, а на місяці. Не писала ніколи нічого, бо знаходилася під постійним наглядом „товаришів”, могли несподівано знову зробити обшук і посадити або виселити з України. Я теж не здогадався за короткий час знайомства дещо записати. Не думав, що так скоро відійде від нас. Одна нога в неї паралізована ще з тюрми, ходила з палицею. Двоюрідний брат Левко Козак допомагав їй прибирати, ходив за продуктами, а коли його не було, виручали сусіди або колишні знайомі з концтаборів у Мордовії.

Одного разу завели розмову про те, що нарешті маємо свою державу, самостійну Україну. Вона якось відразу посумніла й каже: “Не говоріть “самостійна Україна”, а незалежна або суверенна, бо я відразу повертаюся думками в страшні часи. Згадую побої до неприємності, тягання за волосся, пальці між дверми, а потім побите почорніле тіло на мокрій холодній цементній підлозі в карцері, без їжі, без води, поперемінно з допитами тільки в нічну пору, а вдень навіть очі заплющувати забороняли. Заходить такий собі мордатий кат, сміється і питає: “Ну, што? Самостійна Україна не пріснілась?” І так майже щодня тижнями, місяцями. Ще й на волі не давали спокою – викликали, цікавилися, чи не вивітрилася з голови “самостійна Україна”.

Ще в тюрмі почало віднімати ногу, і тільки в таборі на Воркуті її визнали інвалідом. Простуджений цілий бік і кості не вдалося вилікувати.

При першій зустрічі відразу звернув увагу на її обличчя. В молодості, напевно, була справжньою красунею. Я давно зауважив, що чим гарнішою була дівчина, тим жорстокіше знущалися над нею. Це притаманна риса садистів. Подібних прикладів можна навести безліч.

З „бандою Врублевського” мали нагоду зустрічатися дівчата з Закерзоння – „Мотря” (Марійка Павлик зі Сокільник коло Львова), „Христя” (Ірина Камінська, живе в Чикаго) та інші.

Ось що пише американський історик Роберт Конквест у своєму творі „Жнива скорботи” (Київ, 1993, в-во „Либідь”) на с. 364:

„У період 1945-1956 рр. українці складали дуже велику пропорцію в’язнів таборів, і у відповідних звітах про них незмінно повідомляють як про „найтяжчий матеріал” для „перекування”. Їхня смертність, особливо в найгірших таборах, куди їх часто засилали, була надмірно високою. В 1950-х роках у жахливих арктичних таборах Колими можна було зустріти сільських дівчат, що колись підтримували повстанців. В’язень-поляк, котрий не симпатизував українському націоналізмові, разом із тим зазначив: „Навіщо радянські слідчі, що допитували сімнадцятирічних дівчат, ламали їм ключиці і били по ребрах важкими військовими чоботами, після чого ті лежали, харкаючи кров’ю, у тюремних шпиталях Колими? Адже все це не переконало жодну з них, що те, що вони зробили, було злом. Вони вмерли з бляшаними медальйончиками Святої Діви на своїх понівечених грудях, із ненавистю в очах”.

1997 року в Києві у видавництві „Абрис” був виданий збірник документів „ЧК-ГПУ-НКВД в Україні”. Автори: Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов. На с. 71 приведений уривок із спогадів І. Божко „Рік 1938-й, Київ, Лук’янівська в’язниця”.

„Якось уночі, після звірчого брязкоту засува і ключів, у відчинені двері втягли і кинули на підлогу молоду жінку, побиту так, що вона не могла підвестися. Її інтелігентне обличчя було застигле від болю, рот стиснутий. Вона мовчала...

Стогін з сусіднього ліжка повернув мене до дійсності. Це стогнала та жінка, яку недавно вкинули до нашої камери. Їй важко було підвестися... Завваживши мій співчутливий погляд, вона тихо мовила: „Мені відбили нирки, я мочуся кров’ю... Не дивіться на мене так... Нічого... І це мине”.

Ми познайомилися. Це була сестра колишнього наркома внутрішніх справ України Балицького. Ліза Балицька викладала історію в Київському державному

університеті. Як член сім'ї „ворога народу” була заарештована і пройшла, либонь, через усі стадії особливих методів допиту...”

Для довідки треба додати, що Балицький Всеволод Аполлонович був наркомом внутрішніх справ Української РСР у 20-х і 30-х роках ХХ-го століття. Розгул сталінського терору в Україні та нищення всього українського до середини 1937 року – це в значній мірі його заслуга. Заарештований 7 липня, засуджений на кару смерті і розстріляний 27 листопада 1937 року

Після нього наркомом внутрішніх справ України став Леплевський Ізраїль Мойсеевич – колишній друг і однодумець Балицького. Допити Лізи Балицької проводили слідчі, виховані її братом, теж колишні його однодумці чи навіть друзі, але під керівництвом Леплевського. Отже, можна уявити собі, як проводили слідство з нашими дівчатами в Західній Україні в 1945 році і пізніше справжні виродки (чесних і порядних людей туди не брали) зі школи чи академії комуністичного терору під керівництвом балицьких та леплевських.

Через кільканадцять років

1958 року влітку я з дружиною у першій відпустці в Україні після концтабору в Норильську. Через Москву, Київ, відвідавши рідних та знайомих дружини на Хмельниччині і своїх у Львові, ми опинилися в Боршевичах. Тут мої родичі, виселені в 1945 році зі сусіднього з Аксманичами села Клоковичі: вуйко Володимир Макар – брат моєї мами зі сестрою Пелагією, яка теж недавно повернулась зі заслання з Сибіру (каліка від народження), дочкою Пазею і п'ятилітнім онуком Володимиром. Вуйко в 1955 році звільнений з концтабору в Сибіру. Там після дистрофії захворів на очі і тепер напівсліпий. У Боршевичах отримали господарство котрогось з Ноджаків – “розкуркуленого” і виселеного до Сибіру. Два сини Ноджака відбули в концтаборах по 10 років – один в Норильську на Каєркані, але там ми не зустрічалися.

Не бачилися 13 років. Розповідали більше вони, бо набагато гірше пережили, ніж я. 16-літня дочка Катерина опинилася в Сибіру, а дві молодші – Марійка (14 років) та Володимира (12 років) у 1945 році втекли з дому і дісталися аж до Кривого Рогу. Кілька років не давали про себе знати. Тітка Юстина з найстаршою дочкою Пазею роками, день і ніч, чекали, що будь-якої хвилини можуть зайти большевики до хати, забрати їх. Жили одним днем, про господарку не дбали, – знали, що все можуть втратити.

Так жила переважна більшість у селі та й ціла Західна Україна.

Як сьогодні пам'ятаю – тітка Юстина взяла мене за руку, повела за хату, показала на невеликий куц жовтої троянди і з гордістю каже: „Дивись, Івасю, що в нас є. Тільки останніх два чи три роки люди почали знову, як колись перед війною, розводити квіти біля хати перед вікнами”. Вона знала, у кого в селі що вже посаджено перед вікнами, а в кого ще ні, хто почав обгороджувати подвір'я парканом, робити калитку, ворота. Калиткою у нас називали хвіртку.

У неї вже розплановано перед вікнами грядки під інші квіти. Трохи насіння привезуть молодші дочки, які з Кривого Рогу перебралися до Львова, працюють, часто приїжджають. Квіти ще можна дістати чи виміняти в когось у Боршевичах або сусідніх селах у знайомих.

Я тоді згадав кінець серпня 1948 року, коли наш етап переганяли в Куйбишеві з вокзалу до якоїсь пересильної зони на березі Волги. Колоною до сотні зеків, під

конвоєм зі собаками, ми йшли однією з головних вулиць обласного центру. По обидві сторони – тільки одноповерхові будинки барачного типу, і де-не-де між ними самотні кози вищипували вигорілу траву. І більше нічого – ні садів, ні квітів, – немов серед дикої пустелі. Тільки стовпи електролінії стояли вздовж дороги, а від них до кожного бараку протягнені дроти. Ось і вся природа та архітектура. Люди та малі діти не звертали уваги на таких, як ми, ще від початку большевицької влади в Росії, а особливо після 1929 року, коли почалася колективізація. У Куйбишеві фронту не було, життя суспільства не переривалося, як в Україні під час війни. Ось чому корінні росіяни покидають свою „родину”-матушку Росію, і розповзаються метастазами по чужих територіях, серед чужих людей, де навіть у таких Боршевичах – далеко від шляхів, міст чи промислових центрів – біля кожної хати сад з яблунями, черешнями, а під вікнами квіти, троянди.

Прийшли москалі, як саранча чи епідемія, зруйнували, що могли, але духу свободи, любові до краси за два покоління не змогли знищити.

За часів Горбачова, вже наприкінці вісімдесятих років, по Московському телебаченню передавали репортаж з якогось районного центру Тамбовської області. Показували гарний новий приватний будинок, а біля нього кілька яблунь. Господиня пригощала кореспондента яблуком з молодого саду, посадженого за порадою райкому партії. Сусіди теж почали брати з них приклад. І це на Тамбовщині, де клімат і чорноземи не гірші, ніж в Україні. Про квіти перед вікнами ще не знали.

1958 рік – це початок Хрущовської відлиги, люди немов прокидалися з якогось страшного кошмарного сну, але ще невпевнено, без твердої гарантії, що буде далі, чи не повернуться сталінські часи. Навіть старі жінки цікавилися політикою, – хто там у Москві найстарший, що за людина. Про Українську Державу ніхто не заїкається. Вже й прикордонники не ходять по хатах, не заглядають до горшків та до скринь, неначе їх менше стало. Не перевіряють паспортів у пасажирів автобусів, які в'їжджають у прикордонну зону. Через два-три роки стануть знову перевіряти. Режим зміниться на гірше.

У Мальговичах, на дорозі до Перемишля, стоїть шлагбаум і там декому вдається зустрітися з рідними, які в 1945 році під час переселення залишилися в Польщі. Вуйко теж пробував побачитися з молодшим братом Андрієм з Перемишля. На заставі обіцяли, що можна буде.

У листах домовилися, назначили день і час. Приїхали туди, але не дозволяють. Андрій паралізований, говорить погано, – сидить на польському боці, а Володимир майже сліпий, – з цього боку махає рукою, кричить голосно, але й це заборонено, мабуть, за старими інструкціями зі сталінських часів. З нашого боку того дня до шлагбауму близько не допустили нікого. Люди казали, що якийсь дурний москаль, – не хотів брати ні горілки, ні грошей. Інші беруть і дозволяють хоч підійти ближче, поговорити через шлагбаум, а трапляються навіть такі, що й без хабарів дозволяють.

Так рідні брати „наговорилися” за 13 років розлуки.

Мене першого дня в Боршевичах попередили, щоб ні з ким не заводити розмову про минуле, бо люди мене не знають, бояться, нічого не скажуть. Я на другий день взяв малого внука сестри і ми пішли дорогою вздовж села. Враження гнітюче. Село, наче після чуми, тільки де-не-де видно, що хтось почав ремонтувати хату, паркан. Інші ще вагаються, думають, чи варто щось старатися за большевицької влади. Сади запущені, ні один не обгороджений. Всюди тільки старі дерева, посаджені ще перед

1939 роком. Молодих не видно. За садами, де колись були города, тепер колгоспні поля. Молоді хлопці та дівчата роз'їхалися по містах, чоловіків мого віку майже неможливо зустріти. Залишилися жінки й малі діти. Начальство виділяється від селян. Є тут голова колгоспу, голова сільради, парторг, завідувач фермою, завідувач током, комірник, бухгалтерія з кількох працівників на чолі з головним бухгалтером, обліковці, бригадири, механізатори, агроном, ветеринар. Можна зустріти вчителів, переважно жінок. Село невелике – близько 120 хат. Для майбутніх поколінь, яким не „пощастило” жити в епоху „соцідіотизму”, поясню, що парторг – це секретар партійної комуністичної організації – друга за значенням особа після керівника колективу чи підприємства, а в селі – колгоспу. Він повинен був дбати про ідейну чи ідеологічну чистоту настроїв народних мас, знати, хто що читає, говорить, навіть думає, і про якісь відхилення від лінії партії доносити, куди треба. На цю посаду часто знизу всякими правдами й неправдами проривалися чи пролізали нечесні кар'єристи, або назначали згори якогось колишнього начальника, який запиячив настільки, що завалював роботу на будь-якому підприємстві, куди його тільки не ставили. Траплялися між ними й нормальні порядні люди, але дуже рідко, – один на кілька десятків.

Ми з онуком пройшли пів села, спинилися над Вирвою, яка майже висохла. Дорогою проходять люди, вітаються, оглядають здалеку. Надійшла якась жінка моїх років – вирішив дещо від неї довідатися. Відповідала, але неохоче. Спитав її, де хата Лапицьких.

– А хто вас цікавить з них? – здивувалася.

– Іванка.

Жінка оглянулася, зміряла мене від ніг до голови, щось поміркувала і відповіла, що Іванку давно вже забрала звідси старша сестра. Порадила звернутися до їхнього брата. Він тут партійним начальником у колгоспі. Попрощалася і пішла.

Я майже зрадів. Невже той брат, якого Іванка передала мені під опіку в жовтні 1944 року на Магурі? Напевно якийсь кмітливий хлопець. Міг повернутися з Карпат, дець рік чи два покрутився між людьми, забрали до війська, відслужив і таким чином замів за собою сліди. Ніхто його не продав, не доніс про минуле за німців і про Карпатський рейд у 1944 році.

По дорозі обмірковую, як його зустріти, з чого почати розмову. Напевно не забув, як у Майданському лісі, між Сколем і Ластівками в жовтні 1944 року ми зайшли на заміновані дороги і стежки. Пустили попереду телицю, вона побігла, налякана хлопцями, і дець за 30-40 метрів її розірвало на дрібні шматки. Після вечері в Труханові ми вже другий день голодні. У Сколім і Коростові не було змоги поїсти. Большевики вже почали облаву на нас, обстрілювали з кулеметів. Деякі наші бійці відразу накинулися збирати м'ясо, розкидане по лісу, навіть на деревах. На щастя, більше мін не було, або вибухнули всі разом. Серед інших був поранений в ногу Ярослав Дацько, родом з Корманич. Дець і мій підопічний знайшов кістку і обгриз її. Я тоді не знав, що це не зашкодить, забрав у нього і викинув у кущі. Він глянув на мене мовчки, але не заперечував, бо кість уже була чиста, навіть без слідів крові.

Чомусь переконаний, що тепер боятися мене не буде, але на очах у людей і я не повинен ставити його в незручне становище. Є тут, напевно, місцеві комуністи-патріоти, які за ним можуть стежити і доносити, куди треба. Мені в голові не поміщалося, що Боршевичі могли так змінитися, але обережність не завадить.

У розмові з вуйком довідався, що на керівних посадах з місцевих дуже мало. Усі кращі або загинули, або вислані за межі України. Якщо є хтось підходящий, то його до влади не допускають, щоб не допомагав людям. Присилають зі Сходу, навіть з Росії, або підбирають поляків з близьких околиць. Вони на захист українців ніколи не стануть. Здається, тоді, або кілька років пізніше, головою колгоспу в Боршевичах поставили поляка Тшнаделя з Підмостич – 5 кілометрів від Боршевич. Він навіть не вітався з людьми, а про якусь допомогу не могло бути мови.

В околиці всі знали якогось партійного діяча Барановського, – чи не секретаря райкому, тобто районного комітету комуністичної партії. За нього по селах вирубали всі старі горіхи для меблів високому начальству. Їх виготовляли місцеві столярі-мебелювики, а зарплату отримували з колгоспної каси. Деякі партійці з району та області будували хати і дачі над Чорним морем у Криму та околицях Одеси, теж з матеріалів, виділених колгоспам. Їх возили туди машинами. Робітників для будівництва брали звідси, а оплачував колгосп. Одну машину зловила інспекція в Чернівцях, але після телефонних переговорів між обласними партійними керівниками, відпустили.

Пізніше Барановського перевели на вищу посаду до Львова, а потім до Києва. Був такий міністр економіки чи фінансів України за часів Хрущова, або пізніше при Брежнєві. Може, не він.

Перед вечором стоїмо з вуйком на подвір'ї, розмовляємо. За садом на колгоспному полі трактор лущить стерню, як у нас колись казали, – покладає. Це було по жнивах. Попри нас гурт хлопчиків, віком до 10 років, побігли на поле. Пішли збирати колоски на стерні перед трактором, коли начальство не бачить. Я поцікавився, чому їх удень не збирали. Не можна, бо це крадіж соціалістичного майна. Люди ще бояться, за звичкою зі старих часів, коли за колоски на Сході України дітям давали по 10 років концтабору. Тепер колгоспне начальство дивиться крізь пальці, але дорослим не дозволяють іти за колосками, щоб не кидали роботу в колгоспі. Все залежить від того, хто на керівній посаді. Тракторист теж свідомо приїхав орати за садами під вечір, коли за ним ніхто не наглядає. Він з місцевих.

Вуйко звернув мою увагу на штани в хлопців. У кожного ноговиці широкі, як колись у матросів, а знизу шнурок, щоб можна було туго перев'язати. Туди насипають зерно, колоски, квасолу, – усе, що можна прихопити з поля або на току. Керівники колгоспів удають, що не бачать, але кілька років тому навіть міліція стежила, щоб не крали колосків зі стерні, хоч їх завжди приорювали. Так помалу люди втягувалися в большевицьку систему, міняли світогляд, училися красти змалку, хитрувати, ошукувати, жити за рахунок слабших, бо переконалися, що, якщо не вкраде – не проживе. Створювався новий тип людини – „гомо советікус” або просто „совок”.

Вуйко теж показав мені свої спецштани, підв'язані знизу. У нього, як кажуть, золоті руки до всього. Це допомогло вижити в таборі, де проявив себе як пічник. Будував цегляні печі в бараках зони, а пізніше працював столяром і слюсарем. Тепер тут у колгоспі він незамінний фахівець з ремонту всієї техніки. За день приходить додому кілька разів, щоб висипати зі штанів зерно, а увечері приносить у мішку. Завідувач током стежить, щоб хтось вуйка не побачив з краденим. На щастя, колгосп і тік – по сусідству. У коморі в нього кілька мішків з різною мукою, зерном.

– Якщо навчитися красти, то жити можна, лиш би тільки здоров'я і щоб ніхто не продав, – пояснив мені.

Завели розмову про Лапицьких. Про те, що перенесла Іванка під час допитів, пам'ятають усі в селі, але згадувати бояться. Їхня хата за селом над Вирвою по дорозі до Нижанкович за залізничним переїздом. Тітка Юстина розповідала, що Іванка лежала прикована до ліжка дев'ять років. Люди до них не заходили, боялися, бо за хатою весь час стежили. Тільки малі діти навідувалися, переважно дівчата. Вона навчила їх вишивати, в'язати, співати. Ходили чутки, що Іванка навмисне не вставала, щоб їх не вивезли. Одного разу якась дівчина з радістю сказала вдома, що Іванка ходить, а старші налякалися, щоб не довідалися на прикордонній заставі. Пізніше забрала її зі собою старша сестра на Одещину. Зрідка приїжджає до Боршевич, але не ходить нікуди.

Я розповів вуйкові, як і коли познайомився з її братом. Іван, що в Боршевичах, ясний блондин, як Іванка, а той, здається, був темнішого волосся. Тут я засумнівався. Вирішив не зустрічатися з ним, відкласти на пізніше. За той час, може, вдасться вуйкові дещо прояснити.

На другий чи третій день вийшов знову прогулятися селом. Недалеко від хати на дорозі проти колгоспу зібрався гурт людей, щось обговорювали. Напевно вже знали, що за гість приїхав до Макара. Тут такі бувають часто – повертаються з концтаборів, із заслання подивитися на свої хати, відвідати рідних, знайомих, помолитися на могилах на цвинтарі. Таким заборонено повертатися в Західну Україну, а сюди в прикордонну зону тим паче. Ніхто не претендує на своє майно, кожен шукає чогось у східних областях України, а деякі залишилися в Сибіру чи Середній Азії, щоб заробити трохи грошей, а там час покаже.

До мене підійшов якийсь мужчина віком під шістдесят років (мені тоді було тридцять сім), неголений, в латаних штанах, привітався і спитав, чи не я приїхав до Макара. Розговорилися. Сказав, що ми з ним зустрічалися на святі Крут в Мальговичах у січні 1942 року. Він тоді був з куренем Ноджака і запам'ятав мене, бо разом стояли в гурті, розмовляли. Знав мого тата. Про мій приїзд довідалася від вуйка. Назвав своє прізвище, але я забув. Згадав Іванку. Коли я поцікавився, чи її брат Іван не був у Карпатах в УПА, сказав, що це неможливо, бо як тільки пройшов фронт, його забрали до армії. А більше братів у неї не було.

Ми довго стояли, згадували, обмінювалися думками. Він теж недавно повернувся із заслання.

– Вас, напевно, дивує мій зовнішній вигляд, – продовжував він розмову. Не штани, а латка на латці. Не дивуйтеся, – трьох Йоськів пережив і не навчили мене красти, і цей дурний Микита не навчить. Інакше прожити по-людськи неможливо. А я принципово вперся не брати, що не моє. Якось доживу віку не злодієм.

Три Йоськи – це австрійський імператор Франц-Йосиф, польський Юзеф Пілсудський і Йосиф Сталін. Останній – Микита Хрущов.

Від нього я довідався, що в Боршевичах майже не було родини, яка не постраждала би від большевиків. Одні загинули тут на місці, інші відсиділи по тюрмах, концтаборах, багато на засланні в Сибіру. Йому дозволили залишитися в селі, – бачили, що звідси не ступиться. Вирішив тут померти.

Розповідав, що по містах, а навіть у деяких селах, постраждали часто ті, в кого була нова гарна хата, меблі та запаси одягу. Їх виселяли, а хати чи квартири разом зі всім добром займали приїжджі партійні начальники. Звернув увагу, як запущені Боршевичі, що залишилося з колись гарних садів та городів коло кожної хати. Радив

мені бути обережним у розмовах з незнайомими, навіть, якщо вони тутешні. Люди стали вже не ті, що колись. Большевицька система зробила своє.

Пояснив йому, що в Норильську, коли зустрічаються знайомі – свої країни, ми не боїмося розмовляти на будь-які теми, тільки остерігаємося, щоб хтось не підслухав з чужих.

Більше я його не зустрічав.

Минуло кілька років і я знову в Боршевичах. Іван Лапицький тоді вже був головою сільради чи колгоспу. Вуйкові не вдалося нічого вияснити, тільки сказав, що Іван любить випити і часто можна зустріти його біля крамниці з компанією. До людей завжди ставився добре, нікому не зашкодив, навіть допомагав. Не чути було, щоб хтось на нього нарікав.

Я бачив його два чи три рази мимохідь на відстані, хотів знайти щось спільного в обличчі з тим з Магури, хоч знав, що після стількох років це було неможливо. Одного разу зустрів його на дорозі перед крамницею, привітався, сказав до кого приїхав у гості і спитав, чи ми колись не зустрічалися. Уточнив, що могли бачитися в Карпатах у жовтні 1944 року, але він відповів, що тоді був в армії далеко звідси. Мені здавалося, що він був трохи напідпитку, і вирішив припинити розмову. Розшукати знайомого з Карпат було тоді непросто. Я не знав ні його імені, ні прізвища і псевдо забув. Міг бути якийсь родич Іванки. На подібні теми люди боялися розмовляти з незнайомим. До Боршевич я приїздив раз у кілька років на два-три дні. Тоді не думав, що колись, за мого життя, хтось буде цікавитися минулим села. Наприкінці шістдесятих років у прикордонній зоні режим став суворішим. Треба було мати перепустку, а я їздив через Нове Місто, звідти пішки полями три кілометри йшов до Боршевич, оминаючи контрольні пости. Навіть одягався простіше, щоб не виділятися. У Боршевичах не боявся, що хтось продасть, тільки на дорозі патрулі чи міліція могли спитати паспорт або перепустку.

Одного дня я пішов до Нижанкович. Хотів відшукати родичів Матвія Феника. Він у двадцяті роки поїхав до США на заробітки, там вступив до комуністичної партії. У тридцяті добровольцем завербувався до Союзу і опинився не в Україні, як обіцяли, а в Середній Азії. Після війни йому дали десять років за те, що цікавився на зборах, чим займаються профспілки, крім збирання членських внесків. Опинився в Норильську в 4-й зоні. Тут ми познайомилися. Він після звільнення виїхав у шістдесятих роках в Тернопільщину з дружиною, адреси не залишив. Я знав приблизно місце в Нижанковичах, де була його хата: деь посередині між дорогою до Боршевич і центром при головній вулиці від річки Вігор.

Ішов повільно тротуаром попри фасади будинків і заглядав у провулки, чи не побачу когось зі старших людей з місцевих. Гарними хатами не цікавився, щоб не натрапити на якогось партійного начальника з приїжджиків. Приглянулася одна стара хата. Попри стіну зайшов на подвір'я. Похилого віку жінка годувала курей. Привітався. Глянула на мене з підозрою. Сказав їй, що шукаю колишню хату Феників. Вона тут деь близько повинна бути, може хтось залишився з його родичів.

– Не знаю ніякого Феника. Я вже стара баба, нікуди не ходжу, нічого не пам'ятаю і нічого не можу сказати, – неначе напам'ять проторохтіла господиня.

Розповідаю їй про себе, що малим навчався тут у школі разом з хлопцями і дівчатами з Нижанкович, яких вона напевно знала, а тут по сусідству жила дуже гарна дівчина, Гродзіцька, моя однокласниця. Трохи нижче, над потічком, жили Чупілі. Я знав Ольгу і Богдана. Було два млини Смішкевичів. У центрі Абрумко торгував

горілкою, а ще один жид – Липа гендлював телятами. Кукура робив ковбаси. У школі релігію викладав священик Михайло Мельник, який у 1946 році перейшов на православ'я. Розповів усе про Нижанковичі, дещо нагадав їй, про що сама забула.

– Ні, не знаю ніякого Феника, ні Матвія, ні старого Михайла. – Далі заперечувала вже не так категорично. Але від курей відвернулася до мене і стала приглядатися.

– Я ж вас не питав ні про Матвія, ні про Михайла, а ви самі їх назвали. Кажете, що не знали.

– Я казала, що я дурна баба, а ви відразу здогадалися, що проговорилася. – Усміхнулася вже привітніше і продовжила. – А скажіть так по-чесному, ви не „бульшувик”?

– Ага, „бульшувик”. Що, не видно по мені? – Сказав їй, що я родич Володимира Макара з Клокович. Його в 1945 році з родиною переселили з Клокович, які опинилися під Польщею, сюди до Нижанкович, мешкав коло костела по сусідству з Жуковськими і Артемовськими. Івана Артемовського я знав давно, зустрічався з ним у Карпатах і він загинув від большевиків десь тут близько. Старого Жуковського і Біля – чоловіка Гродзиської – зустрічав у Норильську, там, де і Матвія Феника. Мій вуйко Макар повернувся з Сибіру і живе в Боршевичах.

Тільки тепер вона повірила, що я не „бульшувик”, – можна не боятися. Сказала, що жили тут близько Феники, але ніхто з їхньої родини не залишився.

Я сказав їй, що приїхав без перепустки, – чи не донесе хто з сусідів на мене прикордонникам або міліції.

– Не бійтеся. Наші люди не продадуть, хоч вже не такі, як були колись. Треба бути обережним. Я тому вас так зустріла, бо не знала, хто такий. Думала справді, що якийсь большевик. По війні перші роки всі вони були військовими, а тепер вже одягаються, як люди, і навіть розмовляють по-нашому. Але пізнати можна відразу. Інколи подивися, – наче нормальна людина, а насправді – большевик. Тільки думає, де би нашкодити. Вже багато наших теж стали комуністами, продали чортові душу. З ними й розмовляти люди бояться, – так само, як з москалями. Тут наїхало їх трохи аж з самої Росії, і всі вони начальниками. Пожили кілька років і вже не матюкаються при людях, як колись, хіба між собою. Кажуть, що деякі дітей хрестили в церкві.

Такі розмови з людьми старшого покоління мені не раз доводилося вести, навіть з незнайомими, розуміється, якщо переконалися, що я не большевик і не провокатор. У всіх однакове горе: перенесений большевицький терор, страх перед арештом чи виселенням, втрата рідних, знайомих.

Ми посідали на лавці під стіною і жінка продовжувала розповідь, як їм тут жилося.

– Одного дня я пішла в берег між вербами нарвати кропиви для курей. Чую ззаду голос. Стоїть якийсь москаль і питає по-російськи, чому я совєцьку траву кошу. Кажу йому, що не кошу, бо коси в мене нема, а нарвала трохи кропиви у своєму березі, а не совєцькому. Пристав, що тепер усе совєцьке і без документу не можна нічого робити навіть на березі. Закликав мене до своєї хати і став записувати прізвище, ім'я, де, коли народилася тощо. Я злякалася, бо вони колись заходили до хат і переписували майно в тих людей, яких висилали до Сибіру. Потім майно і навіть одєжу ділили між собою, а меблі кудись вивозили. В мене не було що конфіскувати. Він трохи посидів і питає, чи не могла би дістати дещо випити. Було трохи горілки. Налила, він випив, дала закусити. Сказав, що на цей раз мені прощає, і щоб більше нічого не крала. Потім

занадився частіше. Приходить вже напідпитку і каже: „Ану, стара бандерівка, йди до сусідів, купи горілки або самогону, а я завтра гроші віддам”.

Вони, тільки прийшли сюди в 1944 році, відразу розділили людей на поляків і бандерівців. Я довго не знала, що воно таке. Сусіди радили не боятися його, вигнати з хати, а хтось навіть пропонував насипати якоїсь отрути, щоб здох. Кільки разів я діставала йому самогонку задарма і щодня молилася Богові, щоб цей москаль згорів від неї. Кажуть большевики, що нема Бога на світі. Брешуть. Потім цей перестав приходити. Деся напився так, що лікарі не допомогли. Напевно хтось не пошкодував йому самогонки.

Я став цікавитися судьбою деяких знайомих з Нижанкович. Тоді вперше почув, що священика Михайла Мельника могли отруїти, бо після Собору у Львові прожив недовго – рік чи два.

Розповідала, що часто відразу після війни ловили наших хлопців, інколи навіть дівчат, у довколишніх селах, вели через місто на прикордонну заставу. Люди ховалися по хатах, щоб не дивитися, тільки деякі виглядали крадькома, пізнавали, кого заарештували, а пізніше розповідали сусідам.

Про Іванку з Боршевич знали тут усі. Її з польського звали Янка. Запамяталися слова якоїсь жінки, яка зустріла її тоді на вулиці під конвоєм: „Вона йшла, як свята, а за нею і з боків кілька москалів з автоматами, як чорти”. Довго лежала в лікарні, нікого до неї не допускали. Люди крадькома, щоб хто не довідався, питали знайомих, чи ще живе, і як її здоров'я. Колись у церкві згадували, як якась розпусниця покалася і з неї зробили святу, тепер люди до неї моляться, а скільки наших молодих дівчат замучено, і ніхто про них не згадує.

Така думка старої жінки про святу для мене була справжньою несподіванкою, навіть відкриттям. Ніколи не чув такого, і на гадку не спадало.

Улітку 1992 року перед жнивими їду автобусом зі Львова до Боршевич. Прикордонники в Поповичах вже не перевіряють паспортів – можна не боятися. У Боршевичах нема вже ні вуйка Володимира Макара, ні його сестри Пелагії, ні дружини Юстини. Давно помирали. В автобусі дісталось місце посередині салону, праворуч. Під вікном сиділа жінка віком під сорок років, одягнена не по-сільському. За містом розговорилися. Вона їде теж до Боршевич додому. Вже можна було розмовляти голосно на будь-які теми, не боятися, що хтось підслухає. Сказав їй, хто я такий, і куди їду. Від неї довідався, що в Боршевичах загинуло від большевиків 35 молодих хлопців. У жодному з близьких сіл не було стільки жертв. Деякі в криївках самі пострілялися, щоб не здатися живими. Директор школи, Марія Курчик, збирає матеріали про історію села для музею при школі. Планують висипати спільну могилу загиблим. Їй дуже активно допомагає Мирослава Купець, яка жила в Боршевичах (здається, учительвала), а недавно переїхала до Дрогобича. Бере активну участь у „Русі”, „Меморіалі” та інших громадських акціях. У селі люди стримано ставляться до діяльності директора, колишньої комуністки, але на це не треба звертати уваги. Вона не могла діяти інакше, щоб втриматися на цій посаді. В її родині теж були жертви від большевиків.

Моя співрозмовниця ще малою, разом з іншими дівчатами, ходила часто до хворої Іванки. Від неї навчилася в'язати, вишивати, багато пісень. Не всі батьки наважувалися дозволяти своїм дітям туди ходити. Там був справжній дитячий садок. Іванка жила любов'ю до дітей.

Кагебісти весь час тримали під наглядом їхню хату: хто до них заходить, хто допомагає, з ким підтримують зв'язки. Тому й боялися деякі люди посилати до них дітей. Їхня хата далеко від села, і це теж створювало деякі незручності малим.

Іванка справді не могла ходити. При дітях весь час лежала або сиділа. Після смерті матері нею опікувалася молодша сестра Ольга, а потім старша Марійка забрала Іванку до себе на Одещину, трохи підлікувала на курорті, згодом Іванка виїхала туди на постійно. До Боршевич приїжджала рідко. Померла в 1983 році. Брат Іван на похорон не їздив.

Про те, що діялося у повоєнні часи в селі, молоде покоління знає з розповідей старших, інколи таємно обмінювалися інформаціями між собою в школі. Тільки останнім часом, починаючи від 1987 року, перестали боятися.

Іванці врятувала життя лікар Семко з Нижанкович і якась медсестра Маруся. Обидві – східнячки. Марусю пізніше теж заарештували за співпрацю з підпіллям, чи, може, тільки за допомогу ліками.

Серед прикордонників був якийсь офіцер, який не дозволяв знущатися над в'язнями. Однієї ночі під час перестрілки з підпільниками він був поранений в голову. В лікарні виявилось, що куля увійшла в потилицю, а вийшла у верхній частині черепа. Ходили чутки, що це робота чекістів. Він їм заважав, тому вирішили позбутися. Версію про Марусю і офіцера варто би комусь перевірити, скільки тут правди. Моя співрозмовниця пам'ятала прізвище якогось офіцера Батурина з прикордонників, більше нікого.

На брата Іванки ніхто в селі ніколи не нарікав. Працював якийсь час головою колгоспу, давав і людям жити. За те його зняли, поставили секретарем парторганізації. Люди не можуть йому простити, чому не поїхав на похорон Іванки. Цього вже ніхто не міг зрозуміти. Тут не мав чого боятися, дорожити посадою чи ласкою в большевиків. Усе повинно мати свої межі.

Час за розмовою в дорозі минав швидко. Я тільки зрідка ставив деякі запитання для уточнення. Незнайома неначе передбачала, чому мене все це цікавить, порадила звернутися, насамперед, до директорки школи, відшукати Мирославу Купець і зустрітися з сестрою Іванки, Ольгою. Вони з Іваном живуть по сусідству.

Приїхали до Боршевич, я вийшов раніше, а сусідка поїхала далі.

Відразу на другий день, здається, в неділю, я пішов до Івана Лапицького. Він був дома. Сказав, хто я такий, і спитав прямо, чи не був він з Іванкою в Карпатах у жовтні 1944 року. Відповів, що тоді служив в армії на Далекому Сході, а з Іванкою міг бути двоюрідний брат – котрийсь з Ноджаків. На їхній хаті живуть Макарі – мої родичі, а Ноджаки були виселені. Два хлопці відсиділи в концтаборах і тепер мешкають у Щирці коло Львова. Ще були інші три молоді брати Ноджаки на вулиці, що веде до церкви, але всі вони загинули. Іван повернувся з армії вже після тих страшних подій, які відбувалися в селі. З ровесників не застав нікого.

Після повернення його часто викликали працівники КГБ (де, коли і хто – я не уточнював, щоб не виглядало на якийсь допит) і докоряли, що його сестра працювала „бандерівським лікарем”. Пояснював їм, що він нічого не знав, і не міг відповідати за неї.

Від нього я пішов до сестри Ольги, по чоловікові Гавриляк. Живуть по сусідству через вулицю. Вона подібна до Іванки, тільки на кілька сантиметрів нижча. Ці слова я сказав їй відразу після привітання. Вже не треба було переконувати їх, що я не москаль, не комуніст, не провокатор, як кілька років тому іншим. Розповів коротко,

звідки знав Іванку, і за чим прийшов. В Ольги відразу появилися сльози на очах. Щось записувати не випадало – я вважав нетактовним при такому настрої. Перші роки після лікарні Іванка боялася навіть вставати з ліжка, бо прикордонники навідувалися до них щодня. Могли зайти несподівано до хати, заглядали у вікно; могли підіслати когось, чи справді Іванка не може встати. Якщо б їх виселили, у дорозі загинули б. Як би не боялася вставати, може видужала би швидше. Мама теж не витримала стільки пережитого, пішла рано зі світу. Старша сестра Марійка забрала Іванку до себе на Одещину, там люди допомогли підлікуватись на курорті, а потім забрала її туди на постійно. Іванка навіть працювала якийсь час в колгоспній конторі. Згодом здоров'я почало підупадати і, коли приїздила до Боршевич, казала, що хотіла би тут померти, щоб тут її поховали.

Після цих слів Ольга вже не могла продовжувати розповідь. Я переходив на іншу тему, щоб заспокоїлася. Згадала, що Іванка ходила до школи в Нижанковичах від 5-го до 7-го класу, потім була на якихсь курсах у Перемишлі. Показувала мені різні фотографії. На одній, зробленій на Одещині, Іванка серед якогось колективу, гарно вдягнена, усміхнена, – така, якою запам'ятав її ще з молодості. Навіть мало змінилася. Пізнав її відразу.

В хаті сидів з нами Ольги чоловік. Я тоді ще не думав писати ці спогади, хіба згадати дещо так, між іншими, хоч був переконаний, що подвиг Іванки не повинен піти в забуття. Сподівався, може хтось з Боршевич напише про неї більше, докладніше. Я лише кілька разів зустрічався з нею в житті, але вже тоді якось підсвідомо відчувалася її перевага над іншими в поведінці: смілива, розкута, готова на жертви для людей. Ще тоді, розмовляючи з нею, згадував вірш німецького поета Гете про прихід весни, яку прирівнює до царівни. Є там такі слова: *Doch eine Würde eine Höhe entfernte die Vertraulichkeit.* (Але достойність і величність не допускали довірливості. Замість „довірливості” підійшло би слово „близькість”, чи „панібратство”).

Мене цікавила особа її брата з рейду. Хто це міг бути? Ольга не знала, хіба, може, Марійка. Дала мені адресу в Одещині на всякий випадок, і братів Ноджаків у Щирці коло Львова.

Іванку заарештували в лютому 1945 року. Врятувала її від смерті лікар Семко і дві молоді медсестри-східнячки, Маруся і Таня.

Щоб усе записати, треба не один день, а найкраще, якби хтось записав на магнітофон. Я не мав такої можливості.

Від них пішов відразу шукати директорку школи. Зустрілися коло школи. Вона з Мирославою Купець задумали створити музей жертв большевицького терору. Збирають спогади очевидців, фотографії. Допмагають учителі, учні сьогоднішні й колишні. Іванку пам'ятають у селі, і вона повинна зайняти належне місце. Порушувалося питання перевезення її тлінних останків з Одещини до Боршевич, але таких коштів нема, ніхто не захоче фінансувати. Колгосп не дуже багатий, а серед людей потрібної суми не зберуть. На 14 жовтня 1992 року готувалися відсвяткувати річницю створення УПА.

Якби вони в селі записали спогади очевидців, які ще живі, то матеріалу для якоїсь книги пам'яті зібрали би багато. Чи захоче хтось цим займатися? Переконався не раз, що люди знаходяться в стані якоїсь апатії, байдужості до минулого, особливо тепер, коли не треба боятися, що за таке засудять, вишлють, а перед 1988 роком могли навіть знищити.

Повернувся до Черкас і відразу написав листа до Щирця Володимирові Ноджаку, який відбув 10 років у Норильську, і в Одещину Марії. Відповіді не дочекався. Восени був у Львові, вирішив заїхати до Щирця. Зустрівся з братами Ноджаками – Володимиром та Осипом. Листа отримали, з відповіддю забарилися. Жоден з них не був з Іванкою в Карпатах. Розраховував на відповідь з Одещини, але не дочекався.

24 липня я знову в Боршевичах – вступив зі Львова. Щойно тепер довідався, що про обставини арешту Іванки найбільше може знати Олена Щурко. Інші свідки, які ще живуть, роз'їхалися і не повернулися після концтаборів та заслання.

Кілька разів під час перебування у Боршевичах я ходив вулицею, яка веде від головної дороги в селі до церкви та до цвинтаря. Звернув увагу на старі яблуні цінних зимових сортів по обидва боки вулиці. Здогадувався, що там були колись гарні сади, господарства, а тепер з будинків сліду не залишилось. Яблуні – єдині німі свідки минулого.

Зайшов до Олени Щурко. Хоч це вже 1993 рік, але жінка ще не вірить, що можна не боятися незнайомого, не підозрювати. Попередити про мій прихід через знайомих, чи взяти когось з собою, не було змоги. Літо, жнива, і в мене обмаль часу.

Від неї довідався, що Іванка тоді, коли її зловили, йшла садами до хати Ганни Кави, де в криївці знаходилися кілька поранених підпільників. Вона ще встигла викинути якісь ліки чи рецепти, але большевики дещо підібрали. Вулиця, яку називали „На Щурках”, з кільканадцяти хат, була майже повністю знищена. Не було родини, яка не постраждала би від „визволителів”. В одній криївці три хлопці пострілялися.

В Карпатах з Іванкою міг бути один з трьох братів Ноджаків – синів Михайла, який за Польщі створив у селі товариство „Січ”, а потім в липні 1941-го Курінь Молоді. Хата стояла теж на цій вулиці. Хлопців звали, здається, Мирослав, Анатолій та Богдан. З Іванкою напевно був Мирослав. Його зовнішність і вік збігалися з моїм описом, наскільки я міг запам'ятати. Усі вони загинули.

Я розмовляв з господинею в літній кухні. Вона пекла млинці для внуків, була дуже зайнята, просила трохи зачекати і зайти до хати. Головне, що мене цікавило, я довідався, але записати не було змоги, тому можуть бути деякі неточності. Трохи занотував дещо пізніше. Олена Щурко – родичка Лапицьких.

Від неї пішов до Гавриляків. Ольга з чоловіком, дочкою і зятем були вдома. З ними ще онук чи внучка. Як приємно було обговорювати якусь тему в колі цілої родини, коли ніхто нікого не боїться, як було кілька років тому.

Дещо вдалося уточнити. Іванку після арешту забрали пішки на прикордонну заставу до Міжинця – близько шести кілометрів, звідти до Мостиськ майже тридцять кілометрів. Знущалися над нею найбільше в Міжинці. З Мостиськ знову пішки сорок кілометрів до Нижанкович. По дорозі через Боршевичі вступили до хати Ганкевича коло залізничного переїзду. Там Іванці вдалося сказати господареві, що від неї нічого не довідалися на допитах і не довідаються. Щоб люди не боялися. Обличчя в неї було побите, в синяках. Про подробиці я більше Ольгу не розпитував, щоб не хвилювалася.

Не пригадую, коли і від кого я чув, що Іванку вели босою по дорозі, одяга була порвана. Цього теж не хотів уточнювати від Ольги – думав, що напишуть з Одещини.

Олена Щурко і Ольга назвали прізвища офіцерів КГБ чи на прикордонній заставі в Нижанковичах: Решетніков, Батурин, якийсь Віктор і Максютин. Останній, після того, як привезли Іванку з лікарні, заходив до них щодня, обідав, часто довго сидів у

хаті. Міг прийти будь-якої пори дня, навіть ввечері. Хто знущався над в'язнями чи над Іванкою – не пам'ятають, хіба Марійка, – вона найстарша.

Про пораненого в голову прикордонника не чули. Згадували медсестру Марусю, яку заарештували.

Ще був на заставі з Росії Олександр Бажанов. Він залишився в Нижанковичах, одружився з місцевою полячкою, працював директором мебльової фабрики, пізніше головою сільради. Сам він з 1919-20 року народження. Син його виїхав кудись, а дочка живе тут.

Батько Лапицьких, Іван, на 46-у році життя помер 6 грудня 1944 року від якоїсь інфекційної хвороби, а мати – в травні 1951-го на 52-му році життя.

Марійка писала недавно, що отримала мого листа, але не відписувала, бо помер її чоловік Василь Партика. Він теж родом з Боршевич. Марійці було не до листів.

Ольга розповіла, що перед арештом в Іванки було багато фотографій, деякі навіть з Карпат, де вона з якимось знайомим чи нареченим. Усе пропало – знищили самі після арешту. Дещо могло зберегтися в Марійки. Іванка за німців якийсь час працювала в місцевій крамниці і одночасно через неї проходили підпільні зв'язки. Кращого місця для цього годі було підшукати. До неї могли заходити різні люди і ніхто не звертав на це уваги, і сама мала змогу їздити за товарами, куди їй треба було. У липні 1944 року перед приходом большевиків Іванка пішла в Карпати.

Німці не застосовували такого тотального терору, як пізніше большевики, але підозрілих у співпраці з ОУН за якимсь доносом чи на підставі знайденої антифашистської літератури, листівок під час обшуків або облав на залізничних станціях, на вулицях міста, неодмінно заарештовували, допитували і відправляли до концтаборів або розстрілювали. Солтисом (старостою села) у Боршевичах був Григорій Лапицький. Він не числився членом ОУН, але для підпілля робив усе, що міг. Від нього багато залежало. У 1946 році його і дружину Ганну большевики засудили на десять років концтаборів.

ОШИБКА! ИСТОЧНИК ССЫЛКИ НЕ НАЙДЕН.

Мирослава Купець написала вірш про Іванку. Він є у директорки школи. Ольга просила мене допомогти якось дістати його, щоб переписати. Перед відходом позичила мені фотографію Іванки, просила пізніше повернути. Від неї пішов прямо до школи. Директорка пізнала мене. Застав увесь педагогічний колектив. Вона представила мене несподівано як людину, яка збирає матеріали для історії Боршевич. Я заперечив і сказав, що такої змоги не маю, а історію села зобов'язані вони тут самі написати, або хоч зібрати матеріали, поки живі люди, які дещо пам'ятають. Таке не повинно пропасти.

Вірш у неї є вдома, обіцяла переписати і передати його мені на другий день уранці, коли піду до поїзда. Слова дотримала.

Вдома я його передрукував і одну копію вислав Ользі до Боршевич. У вірші є майже все про страшну долю Іванки. Мирослава Купець – одна з тих дівчаток, які колись бігали до Іванчиного “садка”. Батьки Мирослави подарували Іванці мандоліну. Мирослава могла би теж багато розповісти, але казали, що виїхала до США.

Я не міг затримуватися довше в Боршевичах, бо треба було заїхати до Добромиля до Дмитра Сокола – колишнього однокласника в школі в Нижанковичах. Він знайшов людей, які знали ще до війни “Коника” – командира куреня, що загинув 6 січня 1946 року в бою під Бірчею з польським військом. Тоді вперше я довідався, що прізвище

„Коника” – Михайло Гальо та дещо про його минуле. До цього часу ніхто з наших дослідників не знав його прізвища.

Крім Добромиля, ще встиг відвідати людей, переселених у 1945 році з Вільшан під Перемишлем, які живуть у Новому Роздолі (Василь Сидір) і в Пустомитах. Вони пам’ятають напад польської міліції з Красичина і Бірчі 5 березня 1945 року, коли розстріляли над Сяном дванадцять українців.

24 серпня 1993 року отримав листа від сестри Іванки – Ольги Гавриляк з Боршевич. Пише про Мирославу Купець:

“... Мирося була тоді ученицею, ходила до школи в Нижанковичах і частенько до нас ступала, бо знала, що Іванці скучно. Іванка на ноги не ставала, тільки бачила світа що через вікно. Щоб Іванка не скучала, Мирося подарувала їй мандоліну і навчила на ній грати...”

Під час зустрічі з Мирославою у Дрогобичі в 1992 році я запропонував їй трохи поправити вірш в деяких місцях, але вона відмовилася. Написала його, коли мала дванадцять років, ховала стільки часу навіть від батьків і тому краще залишити так. Я не міг не погодитись. Крім того, вірш, написаний школяркою по свіжих слідах, залишиться найпереконливішим підтвердженням правдивості спогадів різних свідків про трагічну долю Іванки і правди про дикість системи, яку приніс у Західну Україну „большевицький звір”.

ВІРШ, ПРИСВЯЧЕНИЙ ІВАНЦІ

Тут довга через річку кладка,
Бо Вирва неслухняна,
Напроти на горбочку хатка
Лапицького Івана.

Вікно відчинене навстіж,
Біліє подушка, голівка;
Крадемося тихо босоніж
З-за білого одвірка.

– Ви тут, школярики мої? –
Промовила Іванка.

– Заходьте в хату, дорогі.

Чи є нова співанка?

В одній очі наче жар:
– Сьогодні стала спозаранку
Й матусі найцінніший дар
Вам віддаю, Іванко.

До ліжка тихо підійшла
І впала на коліна,
А у простягнутих руках
Враз задзвеніла мандоліна.

І хвора мов воскресла, –
Буде розрада в час скорботи.
У дівчинки, що дар принесла,

Сліпі вивчала ноти.
У мандоліни звук прекрасний
Сміявся, плакав і ридав,
А соловейко в верболозі
Дуетом їй все вторував.
А мати плакала в куточку
І чорні спомини снує:
Кати побили її дочку, –
Не ходить, бідна, не встає.
В холодній ямі із водою
У Міжинці тримали,
По тілі мерзлим били знову, –
Не видала нікого, не призналась.
Коли смерть в очі заглядала,
Втомився большевицький звір,
І тіло стовчене, криваве
Швиргнули псам в холодний двір.
Лежить знівечена, страшенна,
Лиш пальцями перебирає,
– Вікторія! – шепоче, – я перемогла.
Хай окупант сконає!
На возі мати привезла
Дівоче тіло дерев'яне,
До Бога руки простягла
В молитві вдарила поклони.
– О, Мати Божа, Пресвята,
Це Ти Іванці сили дала,
Тортури винесло дівча,
Нікого не продало.
Здоров'я дай, Заступнице, о Мати,
Щоб Іваночка рідненька
Могла у Вирві покупатись,
Послухать соловейка.
І Мати Божа відповіла:
– Ще в хаті на горбочку,
Як стане Вільна Україна,
Про героїню – твою дочку –
Заграє мандоліна.
Заграє гучно на весь світ
Дарунок-мандоліна:
– Ще не вмерла і не вмере
Мати Україна.
Бо за неї встає
Кожна хата і горбочок,
І мільйони в неї є
Таких вірних дочок.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

ПРО СЕЛО БОРШЕВИЧІ

Боршевичі Старосамбірського району Львівської області перед 1939 роком належало до тих сіл, які виділялись високою національною свідомістю. Через село протікає річка Вирва. Вона в Нижанковичах впадає до Вігру, а Вігор – це притока Сяну, з яким з'єднується нижче Перемишля. Усі три річки починаються в горах і тому під час весняних повеней часто завдають шкоди населенню.

Боршевичі, як і сотні подібних сіл Західної України, зазнало відчутних втрат від большевицьких окупантів – „визволителів” – у сорокових роках двадцятого століття.

За станом на 1939 рік:

кількість господарств ~ 180;

населення – 982 особи;

орної землі – 911 га;

пасовиська (ринь над Вирвою) і землі, відведені під залізничну колію – 72 га;

дерев'яна церква побудована в 1858 році;

залізнична колія прокладена в 1861 році.

У 1940-му році вивезено в Сибір 13 родин,

у 1947 му – 24 родини (76 осіб),

у 1947-1950 роках переселено в Одеську область 13 родин.

Мобілізовані до Червоної армії в 1940 році і розстріляні большевицькою контррозвідкою наприкінці червня 1941 року в перші дні війни: Гирма Володимир, Гирма Орест і Лапицький Михайло.

Мобілізовані (зловлені під час облав) у 1944-1945 роках – 38 чоловік.

Загинули на фронті в 1944-1945 роках – 10 чоловік.

Служили в дивізії „Галичина” – 11 чоловік.

Вивезені до Німеччини на роботи в 1941-1944 роках – 8 осіб.

Брали участь у підпільній боротьбі ОУН і УПА:

1. Баран Володимир Васильович, 1926 р.н. – розстріляний енкаведистами в 1952 році.
2. Воробець Михайло Михайлович, 1923 р.н., похований в с. Великів.
3. Гавриляк Петро, 1923 р.н., похований в Міжинці.
4. Гайовський Михайло, 1926 р.н. – учасник УПА.
5. Данько Іван – учасник УПА.
6. Дзіндзюра Іван, 1909 р.н. – загинув у Боршевичах.
7. Дукрин Йосиф Васильович.
8. Дукрин Михайло Васильович (24 роки) – загинув у Боршевичах.
9. Дяків Іванка Теодорівна – учасниця УПА.
10. Князь Іван Іванович, 1924 р.н. – загинув 1946 р. в Боршевичах.
11. Князь Михайло Павлович – учасник УПА.
12. Князь Петро, 1894 р.н. – похований в Боршевичах.

13. Ковалик Володимир, 1925 р.н. – учасник УПА.
14. Крисько Петро Іванович, 1924 р.н. – загинув 1948 р. в Боршевичах.
15. Лапицький Микола Іванович – загинув 1951 р. в Грушатичах.
16. Максим Володимир Михайлович, 1928 р.н., похований в Нижанковичах.
17. Максим Йосиф Теодорович – учасник УПА.
18. Максим Микола, 1921 р.н. – УПА; похований в Нижанковичах.
19. Ноджак Анатолій Михайлович, 1927 р.н. – загинув.
20. Ноджак Йосиф Петрович – учасник УПА.
21. Ноджак Мирослав Михайлович, 1929 р.н., похований в Молодовичах (прикордонне село в Польщі).
22. Павелко Іван Іванович, 1925 р.н., загинув 1946 р. в Боршевичах.
23. Перчак Іван Михайлович, 1921 р.н., загинув 1949 р. в Міжинці.
24. Підганяк Іван – помер у тюрмі під час слідства (закатований).
25. Сокульський Михайло Йосипович, 1926 р.н., загинув в УПА.
26. Червінець Володимир (Баболя), 1917 р.н., активіст ОУН, загинув 1946 р., похований в Посаді Новоміській.
27. Щурко Михайло Дмитрович, 1924 р.н., похований в Мишлятичах.
28. Щурко Іван Ількович, псевдо „Жук”, станичний ОУН в Боршевичах, загинув в УПА в 1945 році, правдоподібно на Закерзонні на терені Польщі.
29. Щурко Йосиф Ількович помер в тюрмі під час слідства (закатований). Дружину з дітьми вивезли в Сибір (Челябінськ).

Політв'язні большевицьких концтаборів (ГУЛАГу):

1. Береза Євфрозина
2. Війтович Євфрозина
3. Возний Володимир
4. Воробець Марія
5. Воробець Михайло
6. Гавриляк Орест
7. Гайовська Галина
8. Данько Іван
9. Дукрин Петро
10. Журавська (Романик) Богдана
11. Зелик Володимир
12. Ковалик Михайло
13. Костик Василь
14. Костик Петро
15. Лапицька Ганна
16. Лапицький Григорій
17. Лапицька Катерина
18. Лапицький Михайло
19. Лацик Ганна
20. Максим Ольга
21. Максим'як
22. Неофіта Степан
23. Ноджак Володимир
24. Ноджак Кирило

- 25.Ноджак Михайло (1)
- 26.Ноджак Михайло (2)
- 27.Ноджак Осип
- 28.Павелко Іван
- 29.Павелко Петро
- 30.Путас Федір
- 31.Сокульська Катерина
- 32.Стрихар Марія
- 33.Червінський Віктор
- 34.Щурко Михайло

Офіцери НКВД в Нижанковичах:

1. Воробйов – начальник.
2. Батурин Віктор – брав участь в облавах, помер у Полтаві 1997 р.
3. Бажанов – брав участь в облавах, залишився у Нижанковичах.
4. Максютин – стежив роками за Іванкою – чи не може вставати і ходити, щоб можна було її судити або вислати в Сибір.
5. Решетніков.
6. Нікітін – слідчий-садист, який найбільше знущався над заарештованими під час допитів.

Відомості про минуле Боршевич я отримав у 2000-му році від пані Марії Курчик, яка працювала там директором школи, за що їй щиро вдячний.

Мої спогади, сподіваюсь, будуть початком написання фахівцями докладнішої історії села, яке зазнало стільки втрат у боротьбі за волю України.

Про родину Демчуків

На прикладі родини Демчуків я вирішив показати, хто був рушійною силою в українському суспільстві в тяжкі часи неволі, звідки брались лідери, хто не рахувався з особистими матеріальними вигодами, а всі сили, знання, життєвий досвід віддавав боротьбі за кращу долю цілого народу. Це були люди високої духовної культури, часто скромні, непомітні; їх не називають героями, їм не ставлять пам'ятників, але тільки вони є творцями і носіями добра та прогресу Людства. Порівняймо їх з тією великою кількістю духовних пігмеїв, які на одинадцятому році незалежності правлять Україною, а стероризований більшовиками, заляканий, звиклий до рабства народ мовчить.

Батько – Михайло Демчик

Народився 8 листопада 1881 року в Ператині Радехівського повіту Львівського воєводства. У міжвоєнний період належав до групи найактивніших діячів серед української інтелігенції Перемишля. Викладав якийсь час математику в Українській чоловічій гімназії. Очолював радикальну партію і якесь довірче банківське товариство або кредитову спілку під назвою „Надія”. Усе це робив, насамперед, щоб підняти на цивілізований європейський рівень економіку українського населення. Польська держава не тільки не допомагала, а навіть чинила всякі перешкоди ініціативам, які виходили від українців. Михайло Демчук не міг розраховувати на постійну посаду

викладача в гімназії через свою високу національну свідомість і активність. У тридцятих роках був активним членом Українського товариства допомоги інвалідам Української Галицької Армії.

ОШИБКА! ИСТОЧНИК ССЫЛКИ НЕ НАЙДЕН. Не пригадую, яка була програма радикальної партії, – можливо така, як і в партії, створеної Іваном Франком наприкінці 19-го століття, але напевно нічого спільного з комуністами, тим паче з більшовиками. На першому місці ставили працю над економічним розвитком населення легальними способами, поширенням освіти і брали участь в допомогових товариствах. З націоналістичним рухом офіційно не мали нічого спільного, бо з приходом більшовиків у 1939 році Демчук залишився на правому боці Сяну і перебиратися на німецьку сторону не збирався.

Від 1939 до червня 1941 року, тобто „за коротких більшовиків”, працював у міському відділенні народної освіти. Напевно без „опіки” НКВД не обходилося.

В околицях Перемишля і в самому місті ще з австрійських часів було багато військових казарм. Уже на початку липня 1941 року німці стали заповнювати їх радянськими полоненими. Там, як виявилось згодом, вони були приречені на заплановану голодну смерть.

Михайло Демчук від імені Червоного Хреста створив допомогові групи, переважно з колишніх учнів української гімназії, і добився у німців дозволу на допомогу полоненим харчами. Ми збирали по селах продукти і підводами доставляли до Бакончиць на передмісті Перемишля. Щоб німці і польська поліція не конфіскували їх, вози завжди супроводжувала українська поліція з близьких станиць. До допомогової акції було залучене все підпілля ОУН. Однак нагодувати таким способом десятки тисяч полонених було неможливо. Уже в жовтні від голоду та антисанітарних умов у таборі в Бакончицях спалахнула епідемія тифу. Для лікування не було потрібної кількості ліків. Німці заборонили передавати полоненим продукти. Довкола зони побризкали все карболовою кислотою, яка довго смерділа на десятки метрів. Полоненим давали на день по двісті грамів хліба, перемішаного з тирсою, і два рази суп з брукви.

Померла одна наша дівчина від тифу, яка працювала з Демчуком. Прізвище її забув. Михайло Демчук не заспокоївся – поїхав рятувати полонених (30 тисяч) у таборі в Повкинях – 10 км за Ярославом. Там сам помер від тифу в листопаді 1941 року. Допомога полоненим припинилась.

У лютому 1948 року під час слідства в Києві на вулиці Короленка, 33 (тепер Володимирська) я розповідав про допомогу полоненим слідчому Лимарченкові. Він попередив, щоб про це нікому більше не згадувати, бо всі полонені – це „ізміннікі родіні”, злочинці і допомога їм за радянськими законами вважається тяж карним злочином. Після закінчення війни тих, що були в німецькому полоні, якось вижили, звільнились і пізніше воювали в Радянській армії до закінчення війни, засуджували на 25 років концтаборів. Я зустрічав багато таких, а Андрій Шебалков з Донбасу був навіть Героєм Радянського Союзу.

ОШИБКА! ИСТОЧНИК ССЫЛКИ НЕ НАЙДЕН.

Син – Петро Демчук

У жовтні 1939 року в Перемишлі в будинку, де раніше містилися українська та польська гімназії, відкрили середню школу (під №2). Тих, що за Польщі закінчили чотири класи гімназії нового типу і, якби не війна, мали право вступити до ліцею, тепер, у радянській школі, прийняли до дев'ятого класу, бо не знали російської мови

та історії партії. Я почав навчання наприкінці листопада, коли клас був уже сформований.

Визнаним лідером серед учнів був Петро Демчук. Середнього зросту, рухливий, але скромний, добре вихований, начитаний, з широким світоглядом, товариський. Ще й непоганий спортсмен. Якихсь від'ємних рис в його характері неможливо було знайти. Завжди тримався вільно, невимушено, – як у гурті хлопців, так і в присутності дівчат. Усюди вважався своїм.

У мене положення було складніше: прийшов після польської гімназії, де української мови не вчили, але я самотужки вивчав і граматику, і літературу. Та ще дівчата в класі, до яких я довго не міг звикнути. Петро сидів за першою партою в лівому ряду від вікон, де завжди почувалися добре тільки найсильніші учні, а я зайняв вільне місце за останньою у правому ряду, яку ще з австрійських часів називали „віслячою” – „езельбанк”. Кілька тижнів я мовчав від дзвінка до дзвінка, хіба, якщо треба було відповідати на запитання учителів. Скоро мене почали визнавати за знання, особливо математики, фізики і німецької мови, хоч ми майже повторювали матеріал. Різниця була в методиці викладання предметів, і радянські підручники з фізики, математики та хімії нам більше сподобались, як польські. Зате в мене була одна велика перевага над іншими: я – єдиний у класі за соціальним походженням „із селян-бідняків”. Так і писали в характеристиках, анкетах, біографіях, які часто хтось там вимагав з будь-якого приводу. Це звільняло мене від страху, що завтра заарештують або вивезуть батька, і я не боявся ставити гострі запитання директорові школи Мельнику („зі східняків”) на уроках історії, підкидати дотепні небезпечні репліки, брати участь у дискусіях на історичні теми та про міжнародне становище. Пригадую, як діти священиків – Зенон Сендзік з Дроздович Старосамбірського району, Сергій Дрималик з Тростянця за Бірчею, Софія Яремко з Радохінців Мостиського району та дочка багатого селянина Марійка Головецька приходили часто до класу засмученими, а дівчата заплаканими і попереджали найближчих, що завтра можуть не прийти на заняття. Розповідали, що до батьків заходили „ті”, або викликали „туди”, розпитували, записували, переписували майно, брали хабарі, напивалися, відходили або відпускали, а за якийсь час знову те саме, тільки вже інші „товариші”. Ніхто в класі не був упевнений, що завтра прийде до школи, крім мене. Віра Мосора та Петро Демчук, які походили з української інтелігенції і мали власні бібліотеки з немарксистсько-ленінськими творами, теж не були певні за завтрашній день, особливо після арешту однокласника Богдана Грицеляка – сина канцлера при єпископі Коциловським та арешту викладача мовознавця Івана Мандюка.

Однак до комсомолу (комуністична молодіжна організація) я не вступив і навіть відмовився заяву написати. Сказав, що я ще не достойний і треба ретельно підготуватись, а насправді я зрозумів з перших днів, що ця система ставить життя з ніг на голову, і для мене в ній місця нема.

Петро Демчук одним з перших у класі поставився до мене прихильно, з довірою. Здається, на свій день народження запросив кількох з класу до себе до хати, серед них і мене. Батька вдома не було, тільки мати – дуже привітна симпатична жінка. У кімнаті стояли шафи, набиті книжками, піаніно. Петро загравав нам дещо. Його навчила мати. Напевно, походила з якоїсь інтелігентної родини і сама закінчила гімназію, якщо не більше. Кульгала на ногу.

Ми з Петром не були близькими друзями, трималися один від одного на певній відстані. Конкуренції за лідерство в класі теж не відчувалось, бо я не претендував.

Таке визначає тільки колектив. Ми вдвох часто виступали арбітрами під час суперечок у класі. Петро був більш начитаний, краще вихований, мав доступ до бібліотек, виростав майже в ідеальних умовах для набуття знань. А я самоук, та ще й з села. Я мав перевагу там, де треба було щось вирішити експромтом, вийти з нестандартного становища. Ми ніколи з ним не сперечалися, вели дискусії аргументовано, доки не приходили до якогось спільного логічного висновку. Він був одинаком, але не відчувалось, щоб мати пестила його, жаліла, оберігала. Напевно, батько мав теж вплив на виховання сина.

Я знав багато анекдотів, народних приказок, пісень і часто на уроках вставляв, відповідно до теми чи ситуації, якісь репліки, інколи доволі влучні, гострі, навіть небезпечні для тих часів. Учитель російської мови Ляхович, здається, колишній емігрант, сказав одного разу, що це називається по-російськи „остроумієм”. Петро встав і каже, що він всі мої репліки та дотепи записує. Вже є майже цілий зошит. Ляхович якось розгублено глянув на нього, а потім на мене. Урок закінчився, всі вийшли в коридор, а Ляхович затримався коло парти, де сидів Петро, і мені кивнув головою, щоб підійти. Каже Петрові: „Ви не робіть цього, нічого не записуйте, бо колись можуть бути великі неприємності, якщо зошитом поцікавиться директор або ще дехто. Не забувайте, які тепер часи і де знаходитесь. А ви, – звернувся до мене, – будьте обережнішими. Ваші деякі репліки учителі переповідають пошепки між собою. А якщо почує директор чи учителі з приїжджих, або хтось з класу може десь проговоритись”. Петро запевнив, що в класі всі свої, надійні.

– О, ви не знаєте, як люди можуть змінюватись. Мені вже дехто з класу починає не подобатись. Будьте обережні, я вас прошу, – застеріг Ляхович.

Може, я не все дослівно переказав, але тон і зміст перестороги такий. Ляхович вийшов, а ми з Петром стояли й думали, хто йому в класі може не сподобатись. Пізніше переконалися, що він не помилявся.

Що зробив Петро з зошитом – не знаю. Він мені його не показував.

13 червня 1941 року ми отримали атестати з відмінними оцінками і похвальними грамотами. У класі було троє відмінників – крім нас двох ще Віра Мосора. Могло бути шість або сім. 15 червня відбувся прощальний вечір з вином і танцями, а за тиждень почалася війна.

У серпні, вже при німецькій окупації, колишній однокласник Славко Коцьолок (майбутній командир сотні УПА „Криlach”) сказав мені, що Петро Демчук не братиме участі в ОУН. Я з Петром не зустрічався. У вересні він виїхав до Берліна. Там жив, напевно, хтось зі знайомих чи родичів і допоміг йому вступити до університету. Улітку 1942 року я знав, що він продовжує навчання, підзаробляє нічним чергуванням у протиповітряній обороні Берліна, належить до партії гетьманців під назвою, здається, „Громада”, яка підтримувала гетьмана Павла Скоропадського. Очолював її Вячеслав Липинський. Я був знайомий з деякими його творами, а особливо сподобалися „Листи до братів хліборобів”, у яких він аналізує розвиток суспільних процесів за всю історію людства і, зокрема, в Україні.

Я не сумнівався, що Петро не буде сидіти пасивно, коли може вирішуватися доля України, а чи з гетьманцями, чи з ОУН Бандери – для мене не мало значення. Усі йшли до однієї мети.

Батько помер від тифу, а як жила його самотня мати в Перемишлі, я чомусь ніколи не поцікавився. А мав змогу допомогти їй матеріально. Досі часто совість нагадує. Таких прикрих спогадів у мене за ціле життя набралось небагато. Можливо тому, що

Петро виїхав до Берліна сам, нікому з однокласників не сказав нічого. Я на його місці потягнув би зі собою не одного. Напевно, були якісь об'єктивні причини.

1943 року я працював при українській поліції в Перемишлі перекладачем. Якогось листопадового дня, або може в грудні, надворі падав мокрий сніг з дощем, погода препогана. Несподівано до моєї кімнати зайшов Петро. Давно не бачилися. Сказав, що навмисне вибрався в таку погоду, щоб ніхто його не бачив. Тут напевно не так стежать, а там у Берліні всі українці під пильним наглядом гестапо. Не можна кроку ступити.

Без зайвих запитань чи спогадів відразу приступив до конкретної розмови. Він належить до гетьманців і знає, що я пов'язаний з ОУН Бандери. Ніхто вже не сумнівається, що німці війну програють. Гетьман Павло Скоропадський не претендує на престол, а робить усе, щоб допомогти справі боротьби за незалежність України. Петро приїхав сюди, щоб знайти когось і нав'язати контакт з підпіллям в Галичині. Затримався на моїй кандидатурі. Я застеріг, що якщо почнеться якась міжусобна боротьба за владу чи щось подібне, умиваю руки. Сам не вирішую нічого і треба повідомити вище. Згідний бути посередником. Він заспокоїв мене, що йдеться тільки про співпрацю і допомогу гетьмана та Василя Вишиваного керівництву ОУН в краю. Деталі ми не обговорювали – потрібна була тільки моя згода.

Василь Вишиваний – колишній полковник Січових Стрільців – член імператорської династії Габсбургів – пропонував гетьманові і керівникам нашого підпілля нав'язати контакт із західними державами через новий антифашистський уряд Італії, який тоді очолював прем'єр-міністр Бадоліо. У нього там є знайомі і він готовий для справи України зробити все, що зможе.

Через тиждень, чи більше ми повинні були зустрітися з Петром знову в мене, а якщо раніше, то я мав дати йому знати через когось, але самому не заходити. Живе у мами там, де раніше, на вулиці Снігурського.

Лише після того ми почали згадувати шкільні часи, знайомих.

Минуло кілька днів. Мене перед самим вечором по телефону викликала терміново до коменданта поліції на вулиці Словацького секретарка Ірина (забув її прізвище) з якимись документами. Коли я прийшов, сказала, що мною цікавиться гестапо. Її повідомив якийсь німецький жандарм, щоб мене попередила. Порадила завтра раненько ще з кількома поліцейськими на велосипедах поїхати до Вільшан і там залишитися. Село між лісами, гестапівці туди не їздять, але на всякий випадок з тиждень треба бути насторожі, на станиці вдень не сидіти. Наказ на моє переміщення був готовий, здається, навіть попереднім днем. Більше ми з Петром не зустрічалися. Я тільки, здається, повідомив його через члена ОУН Петра Товарницького, куди і чому я перебрався. Від того часу я в Перемишлі не показувався.

Мати – Марта Демчук

26 грудня 1956 року я вийшов на волю з концтабору в Норильську. Почав шукати рідних на волі, знайомих. Написав листа до Перемишля братам, попросив відшукати маму Петра Демчука і поцікавитися, де Петро. Через якийсь час отримав листа від неї самої, де все описала.

Пізніше я звернувся до братів і до Петра Шагали, який походив з нашого села, – колись дуже свідомий і активний, мав у Перемишлі свою приватну крамницю, – щоб допомогли їй матеріально і заопікувалися в міру можливості. Ще був, здається, один

лист від неї, але не знаходжу. Минуло ще кілька років і брат мій, Петро, повідомив, що Марта Демчук померла.

Лист Марти Демчук з Перемишля до Норильська. Адреса на конверті по-російськи, а поруч по-польськи.

ЗССР   Штамп "Международное"

Кривуцький Іван Михайлович
г. Норильськ
Красноярского края
16 квартал, д.32-5

М. Демчук, Перемишль, вул. Словацького 14 (по-польськи)

На поштовій печатці: Норильськ 5, г. Краснояр. край 1 03 60

Дорогий Пане Івасю!

Великою і милою несподіванкою був для мене Ваш лист. Читаючи його, серце в грудях живіше било, а сльози пили-пили з очей. Коли б Ви знали, Дорогий Іванку, скільки горя-розпуки пережила і переживає бідна-нещасна мати Вашого товариша. Від останнього року, як були Ви разом – повні мрій-надій відмінники, як згадуєте, життя наше стало перед нами не серйозне, але тяжке і страшне. По смерті чоловіка в 41р., як може знаєте, помер на тиф, рятуючи 30 тисяч полонених німцями в Повкнях, рятуючи, заразився від них і покинув нас в найтяжчий час війни без опіки і можливості якого-такого життя. Син мусив їхати на студії, працюючи, вчився і бідував, переживав кілька разів дуже тяжкі моменти, я гризлася і плакала без можливості допомогти йому. Можете припустити, що зі мною діялося. Студіював у Швейцарії, нагло в 50 р. дістаю вістку, що не живе. Що сталося – до нині практично не знаю. Думала, що збожеволію, не переживу, але людина сильніша від заліза і, бачите, пишу до Вас, Дорогий Товаришу, і рука тремтить, серце стискає страшний біль і сльози, – сльози пливуть. Не вірю і вірити не в силі; все мені здається, може-може відізветься, як Ви, Іванку, і так вже десятий рік. Тепер зрозумієте, чому я так довго не відписувала. Вірте – не могла, не було в мене сили і нема. Кожного разу тяжко переживаю і боюся споминів, боюся дня і ночі і сама себе. Бідна мама – остала на старі літа сама одна і між чужими людьми. Живу в прикрих умовах, але все дрібничкою в порівнянні до розпуки, яка все мучить мене.

В Перемишлі багато змінилося, – багато чужих нових людей, рідко можна спіткати своїх знайомих, багато виїхало, а також багато не признається. Не знаю, як Ваші брати. Як буде тепло, піду колись до них у відвідини. Тільки Срібнолентий Сян той сам – сумно пливе, згадуючи своїх коханих Дітей, і горбки, і ліси, і заходяче сонце, яке востаннє купає свої проміння на хвилях Сяну. А тепер у спокою прикрито все білою скатертю, вся природа відпочиває тихим сном. Зима в нас цього року теж прикра. На самий Йордан морозу було 20 градусів, на другий день полегшало, вдоволені були ми, що зима скінчилася, та, на жаль, мороз вернув і два тижні, може й більше, доходив до 25-28 градусів. Намерзлася я доволі, покій – це одна студінь. Третій день

тепліше і відрадніше. Мило мені буде, як любий Товариш не забуде бідної самотньої мами і бодай часом напише.

Тримайтеся міцно, уважайте на здоров'я і переїздіть в тепліші сторони. Здібний і чесний чоловік всюди знайде відповідну працю.

Сердечно здоровлю і цілую Вас, дорогий Івасю зі Сім'єю.

Ваша Марта Демчук.

Пер. 16.02.1960 в Перемишлі, вулиця Словацького 14.

Напишіть, чи лист дійшов і чи прийшли новорічні побажання.

Дописка чомусь по-польськи.

P.S. Будучи у п. Шагали, згадали про Вас, Івасю, і він просив, що якби Дорогий Івасьо мав намір переїхати в сторону України, то міг би заїхати до його брата. Адреса: УССР. Одесская обл. Раздельнянский р-н, с. Каменка, Шагала Іван. (Адреса по-російськи).

Там є два брати і кільканадцять наших родин. Вже мав би Івасьо до кого заїхати, що в таких випадках дуже важливо. Прошу попередньо написати і довідатися про умови і можливості, а тоді вирішувати.

Ще раз сердечно поздоровляю.

23.02.1960. Демчук

Про громадську діяльність Марти Демчук свідчить нижче наведена заява до мера Перемишля, ксерокопію якої я отримав від Богдана Білого – українського історика з Перемишля. Інші ксерокопії про Демчука-батька отримав теж від нього, за що йому щиро вдячний.

ОШИБКА! ИСТОЧНИК ССЫЛКИ НЕ НАЙДЕН.

Переклад заяви Марти Демчук до мера Перемишля з польської (І. Кривуцького).

Ваша Величність!

Звертаюсь з гарячим проханням о поміч! Я є опікункою Українського будинку для сиріт, в якому знаходиться 55 дітей віком від 2 до 14 років, на вулиці Снігурського.

До недавнього часу тут було більше як 150 дітей, бо були сироти радянські, яких батьків помордували німці, а також багато дітей єврейських, яких вдалось нам урятувати перед їхніми звірствами.

Радянських дітей влітку сестра відвезла до Львова і віддала в руки влади, а єврейських забрали матері і родичі.

Тепер залишилось тільки троє єврейських дітей, а решта – сироти без даху над головою.

Страшним нещастям є справа переселення, про яке нагадують нам під час морозів, що і ми з дітьми повинні їхати. Звичайно, це було неможливо, бо не маємо в що дітей одягнути, а тут зима і ніхто з нас не міг брати на свою совість життя бідних сиріт при страшних умовах і без будь-якої організації переселення.

Суспільна опіка відмовила нам видати картки на хліб, молоко – зовсім на все.

З подарунків ЮНРРА теж не давали нам зовсім нічого і ніколи. Сказали нам в Суспільній опіці, що є тільки для польських дітей.

Не знаю, як це пояснити – читаю газети і на кожному кроці наголошують, що подарунки для всіх бідних без винятку, а крім цього, живемо в демократичній Державі, а не фашистській.

І чи діти турецькі чи польські повинні бути однаково трактовані? Суспільна опіка вимагала від нас довідку, що діти ніде не зареєстровані, а коли я прийшла за карткою, накричали на мене, що ніяких карток не дають.

Отже, прошу Вашу Величність о поміч і опіку для наших бідних дітей. При всіх наших стараннях ми безраді.

Прошу вибачити, що особисто не можу звертатись, бо хворію на ноги і тепер зима.

Додаю вислови найглибшої пошани

Марта Демчук, дружина професора.

*Перемишль, 14.XII.45р.
вул. Снігурського, 10.*

Післямова

Після написання цих спогадів минуло майже десять років.. За той час багато змінилось. На Верховній Раді України вже ніхто з депутатів не вимовляє слово „с-с-самостійна” з присвистуванням, більшість комуністів-українців переходить на українську державну мову, російські та яничарські українські естрадні артисти вже не так сміливо, по-хамськи перші слова державного гімну України вимовляють зі знаком запитання.

Зате маємо інші „перли” – залишки большевицької епохи: пияцтво, злочинство, хабарництво, масове хамство в побуті, повна бездуховність, брак почуття власної людської гідності, апатія, зневажливе ставлення до рідної мови, культури, історії – до самого себе. Найстрашніше те, що все це притаманне нашій владній верхівці на всіх рівнях. Не маємо при владі власної високоморальної еліти, без якої про якусь суверенну державу і цивілізоване суспільство не може бути й мови. У жовтні 2002 року, коли одного дня Верховна Рада розглядала питання про політичну ситуацію в Україні, депутат від комуністичної партії поет Борис Олійник заявив, що в Києві при владі „злочин на злочину їде, злочин поганяє”.

22 жовтня 2001-го року напередодні 10-ї річниці Дня незалежності під час прес-конференції на запитання когось із журналістів Президентові Леонідові Кучмі, коли ж ми нарешті будемо жити як люди, він відповів дослівно: „ А що ж ви хочете? Ми ж недавно вирвались із зоопарку і хочете, щоб відразу все було так, як у Франції чи Німеччині...”

23 листопада 2002 року до 70-річчя голодомору в Україні Президент Кучма вперше на такому високому рівні голодомор назвав „запланованим геноцидом проти українського народу”. Усю вину склав на Сталіна і на комуністичну партію, але забув, мабуть, згадати про роль Москви і Росії. Звернувся до народу, щоб ставити пам’ятники жертвам голодоморів по цілій Україні. Забув сказати, що в Україні давно

вже споруджені меморіальні комплекси польським жертвам більшовизму і єврейським від фашизму. Сьогоднішня комуністична партія в Україні та інші ліві сили ніяких штучних запланованих голодоморів не визнають, і про якісь пам'ятники жертвам сталінського терору слухати не хочуть.

14 жовтня 2002-го – 60-ліття створення УПА, але досі ні Президент, ні Верховна Рада, ані Уряд не визнали УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. Не дозволяє Москва, і Варшава може образитись. Це небувале явище в історії визвольних змагань різних народів за всю історію людства. Якщо б поставити питання не про визнання УПА воюючою стороною, а чи мав право український народ – один з найбільших народів Європи – боротися за свою незалежність, так як маленька Албанія, Ірландія, Греція, африканські Мозамбік, Сомалі та інші, то сумніваюсь, чи сьогоднішній офіційний Київ дав би позитивну відповідь. Рабський синдром, прищеплений Сталіном і більшовиками у тридцяті роки двадцятого століття голодоморами, масовими розстрілами, тюрмами, концтаборами, страх перед „бариним” з Москви ще й досі дають про себе знати в ментальності теперішніх поколінь „малоросів”.

Покоління Іванки зростало і виховувалось у неволі під окупацією чужинців, мріяло про власну Державу, готове було віддати життя у боротьбі за самостійну Україну. Яким повинно бути сьогоднішнє молоде покоління, щоб зберегти цю незалежність і зайняти належне місце серед вільних народів цивілізованого світу. Що для цього потрібно?

Треба тяжко працювати, боротись і перемогати.